

17. YÜZYIL OSMANLI KAYSERİ'SİNDE KADININ YARGISAL YETKİSİNİN SINIRLARI*

Prof. Dr. Ronald C. JENNINGS

Çeviren: Dr. Öğr. Üyesi Muharrem MİDİLLİ**

Kadının yargısal yetkisinin sınırlarını tartışmak hem gücünün kapsamını belirlemeye hem de makamının bağımsızlığını tasvir etmeye yardım edecektir. Biz Kayseri kadısının, sırasıyla imparatorluk otoritesiyle, bölgesel otoriteyle ve yerel memurlarla ilişkisini tartışacağız. İlk iki noktanın analizi büyük ölçüde, kadı sicillerinde kaydedilmiş olan resmi yazışmaların incelenmesine dayanmaktadır. Bir kısım önemli malzeme de yine temel adli sicil derlemelerinden gelmektedir. Yerel güçlerin analizi neredeyse tamamen bu yargısal malzemelere dayanmaktadır.

* Krş. *Studia Islamica*, no: XLVIII. [Müellif yine kendisine ait "17. Yüzyıl Osmanlı Kayseri'sinde Kadı, Mahkeme ve Muhakeme Usulü" isimli çalışmasına atıf yapmaktadır. Müellifin 1972 yılında Kaliforniya Üniversitesi'nin Los Angeles birimine (UCLA) bağlı İslami Araştırmalar bölümüne sunduğu "Osmanlı Hukukunun Kaynağı Olarak Kayseri Şeriyeye Sicilleri (1590-1630)" isimli doktora tezine dayanan ve son sayfasında devam edeceği zikredilen bu çalışmada kadı, muhakeme usulü, mahkemenin çalışma biçimi, müftü, şuhûdü'l-hal ve yargısal görevleri bakımından güvenlik görevlileri ele alınmaktadır.]

** Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı. midillivi@gmail.com. [Müellifin doktora tezine dayanarak hazırladığı anlaşılan bu makale ilk defa 1979 yılında *Studia Islamica*'nın 50. sayısında 151-184 sayfaları arasında "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri" başlığıyla neşredilmiştir. Daha sonra 1999 yılında İstanbul'da The Isis Press tarafından basılan ve müellifin muhtelif makalelerini derleyen *Studies of Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* isimli kitabın 247-276 sayfaları arasında yeniden yayımlanmıştır. Makalenin kısmi bir çevirisi için bkz. Düşünen Şehir, "17. Yüzyıl Osmanlı Kayseri'sindeki Kadının Yargı Gücünün Sınırları", Kayseri, sy. 1, Mart 2017, s. 134-143. Tercümeyi bitirmek üzere iken haberdar olduğum bu çeviri denemesinde ne yazık ki asıl makalenin bazı önemli kısımları tercüme edilmemiş, terminolojiye gereken hassasiyet gösterilmemiş, pek çok kritik tercüme hataları yapılmış ve yapılan hatalar birçok yerde tahrif boyutuna ulaşmıştır. Belirtilen çeviri denemesi akademik kriterleri karşılamaktan oldukça uzaktır.

Okumakta olduğunuz tercüme makalede okuyuculara yardımcı olması için bazı değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle ilk geçtiği yerde tam olarak zikredilen (müellif bu konuda dikkatli değildir) kaynaklar kısaltılmış ve tercümenin sonuna kaynakların tam künyelerini içeren bir kaynakça eklenmiştir. Saniyen makalenin başlık sistematğinde birkaç zorunlu düzeltme yapılmıştır. Yine gerekli yerlere köşeli parantezler içinde açıklamalar eklenmiştir. Nihayet lazım oldukça noktalama işaretleriyle ilgili tasarruflarda bulunulmuştur.]

1. İMPARATORLUK OTORİTESİ

İmparatorluk otoritesi kadının yetki ve inisiyatifini kolaylıkla gölgede bırakabilir ve baskı altında tutabilirdi.¹ Dîvân-ı Hümâyün kadıları atar, [gerektiğinde] sırf kendi takdirleriyle onları azleder, yargısal idari birimlerin sınırlarını belirler ve kadırlarla düzenli iletişim içinde olurdu. Az sayıda kadı imparatorluk iradesine meydan okumayı göze alabilir ve daha da azı onun gazabına mukavemet gösterebilirdi.

Vergi tahsilatı, şikâyetlerin dinlenip çözüme kavuşturulması, eşkıyalığın önlenmesi ve diğer idare meselelerine yönelen fermanlar buyurucu, kesin ve açıktı: “Kayseri kadısı, bunu yap!” “Karaman eyaleti kadıları, emrimi derhal yerine getirin yoksa azledilmeyi göze alın!” “Sen Kayseri kadısı, emrim ulaştığında gecikmeden derhal onu icra et, konuyla ilgili daha fazla şikâyet duymak istemiyorum!”

Metinlerden kesinlikle anlaşılamayan bir sebeple, (Bununla beraber sebebin Osmanlı hükûmetinin İslam’a ve İslam geleneğine hürmet ve saygısında yattığını ileri sürmek naif mi olur?) Dîvân-ı Hümâyün kadının makamının yargısal yönüne müdahale etmezdi. Kayseri kadılarına hitap eden imparatorluk yazışmalarının tamamı günümüze ulaşabildikleri kadarıyla sicillerde bulunmaktadır. Dîvân-ı Hümâyün kadıyı bölgesinde eşkıyalığın sürüp gitmesi nedeniyle takdir ederdi ancak Argıncık köyünden Abdi b. Barak’ın derhal infaz edilmesi gereken bir eşkıya olduğunu söylemezdi. Emirler Abaza Paşa (ö. 1044/1634) gibi çok şöhretli bir eşkıya ile nadiren ilgili olabilirdi. Fakat böyle durumlarda bile emirler sadece onun yakalanması, mahkemeye çıkarılması ve şeriata tabi kılınması gerektiği hakkındaydı. Hukukun uygulanması hususunda kadıya tam bir takdir yetkisi verilmişti.

Dîvân-ı Hümâyün Celaliler’in mallarının, Kayseri’de akrabaları tarafından muhafaza edildiği düşünülen kısmını müsadere etmek için temsilci gönderdiğinde bile soruşturmanın mahkeme yoluyla açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Temsilciler, mesela anne ve kızın âsi kocalarıyla yazıştıklarını ve onların bir kısım mallarına sahip olduklarını kadıya kanıtlayamazlarsa kadınlardan hiçbir şey müsadere edilemezdi.²

1 [Sözü edilen gölgede bırakma ve baskı kadının yargısal otoritesinden ziyade mülki görevleriyle ilgili olmalıdır. Nitekim müellifin kendisi de aşağıda Dîvân-ı Hümâyün’un kadının yargısal otoritesine müdahale etmediğini belirtmektedir.]

2 25 3-1; 5-4, 8-1. [Çalışmada bu şekilde verilen dipnotlarda ilk rakam Kayseri sicil defter numarasını, ikincisi varak numarasını, üçüncüsü ise varaktaki kayıt numarasını göstermektedir. Müellifin başka bir çalışmasında bu bağlamda yaptığı açıklamalar varak ve kayda ait rakamların çoğunlukla kendisi tarafından verildiğine işaret etmektedir.] Bu davalardan biri “Woman in Early 17th Century Ottoman Judicial Records” isimli makalede (s. 64) özetlenmektedir. Sultana dilekçe hakkı ile ilgili olarak bkz. Heyd, *Criminal Law*, s. 257, 227.

Dîvân-ı Hümâyün her statüdeki insanlardan şikâyetleri hakkında dilekçeler (*arzuhal*) alır ve dikkate değer bulduğu dilekçelerle ilgili olarak kadınlara emirler gönderirdi. Belli bir davanın, henüz dinlenilmemişse mahkeme tarafından şeriata uygun olarak dinlenilmesini gerektiren emirler gönderilebilirdi. Dîvân-ı Hümâyün bir davanın yeniden açılmasını veya yeniden incelenmesini bile emredebilirdi fakat kesinlikle belli bir kararı dikte etmezdi; “Falanca kişi aşağıdaki şikâyette bulunmuştur; eğer böyleyse o zaman bu şikâyet *şer'*e göre dinlenilmelidir.” derdi. Dîvân-ı Hümâyün imparatorluğun her tarafından aldığı her dilekçeyi bütün yönleriyle kolayca tahkik edemediği ve müdahaleci olmayan bir yargısal politika uyguladığı için adli süreç bütünüyle kadının ellerine terk edilmişti.

Dilekçelere cevap verirken bile Dîvân-ı Hümâyün yerel bir mahkemeye –henüz bir hüküm verilmemişse- davanın görülmesini emretmekten ve ilgili kanunlara işaret etmekten daha fazlasını asla yapmazdı. Kanıtın kabulü, değerlendirilmesi ve karar kadıya bırakılmıştı. Gerçek şudur ki Dîvân-ı Hümâyün bu gibi şikâyetleri soruşturmakla görevlendirilmiş kadıların dışında her hangi bir personele sahip değildi. Bir dilekçe alındıktan sonra, onun yerine ulaşmış olduğu ilgili kaza çevresinin kadısına gönderilen fermanın anlaşılırdı. Kadı hukuku ilgili olduğu alanı dikkate alarak (genellikle *şer'*, bazen *şer'* ve *kanun*) uygulamaya teşvik ediliirdi.

Kayseri kadısına, bil ki zimmi Ovanis benim divanıma bir dilekçe gönderdi: “Sahip olduğum arazi (*mülk*) üzerinde bir ev inşa etmek istediğimde Şaban onun harman yerinin (*harman*) rüzgar alan tarafına karşı olduğunu iddia ederek haksız bir şekilde engel olmuştur. [Kadıya] bu mesele ile ilgili elimde bir *fetva* bulunduğunu ve Şaban'a mani olunması gerektiğini söylemişim.” Emrettim ki eğer böyleyse tarafları bir araya getir. Dava hakkında daha önce *şer'*e uygun olarak karar verilmemişse ve olayın üzerinden on beş yıl geçmemişse meseleyi *şer'*e göre incele. Mesele ifade edildiği gibi ise emrimi (*emr*) ve fetvayı uygulayarak *şer'*i icra et. O kişinin *şer'*i ihlal etmesine izin verme. Bu meseleyi bir daha duymak istemiyorum.³

Bu mektubu taşıyan Ahmet Dîvân-ı Hümâyün'a geldi: “Ak Ayn köyünde yaşarken Şaban, Bali ve Salur köyünden bir adam zorla evime girmiş ve evimi talan etmiştir.” Bir ağa soruşturma yapmak üzere gönderilmiştir. Eğer bu olay gerçekten vaki oldu ve üzerinden on beş sene geçmedi ise failleri yakala ve adalete teslim et.⁴

3 25 109-3 (28 Cemaziyelâhir 1034).

4 17 102-1 (1 Muharrem 1023).

Kayseri kadısına, bil ki Yağmur ve Yovan Bali isimli (zimmi) erkek kardeşler ve onların kız kardeşi Gülistan benim divanıma bir dilekçe göndermiştir: “Babamız Kel Baba ölüp terekisi tasfiye edilince erkek kardeşimiz Hacı Bey evi rehin (*rehn*) olarak Mustafa’ya verdi. Mustafa daha sonra onu Ruşen’e sattı. Biz paylarımızı istiyoruz. Elimizde *fetva* vardır.” Emrettim ki emirlerim ulaştığında soruşturma yap. Mesele daha hükme bağlanmamışsa ve üzerinden on beş yıl geçmemişse ellerindeki fetvayı incele. Eğer durum söyledikleri gibi ise emrimi (*emr*) ve *fetvayı* uygula. Kimseye zulmetme. Bu mesele hakkında daha fazla şikâyet duymak istemiyorum.⁵

Kayseri kadısına, bil ki İslam Paşa mescidinin imamı olan Ömer Halife orduya* geldi: “Cami’-i ‘Atik mahallesinde yaşamaktayım. Oranın sakinleri benden vergi (*tekâlif*) almak istemektedirler. Bu durum bana zarar verir. Bunu engellemek üzere bir emir istiyorum.” Emrettim ki bu anlatılanlara, doğru olmaları halinde izin verilemez.⁶

Kayseri kadısına, bil ki Yusuf Paşa’nın sabık *hazinedarı* Derviş orduya geldi: “Abaza Mehmed, Yusuf Paşa’yı öldürdüğü zaman onun yanında bulunan Kayseri kadısı, Yusuf’un evinden sekiz deve, beş at, iki katır, iki tüfek vb. çalmıştır.” Emrettim ki benim yeniçeri kulum (*kul*) Gedikli Mumcu Ahmed gelince Kadı Mahmud mahkemeye çıkarılmalıdır. Eğer hakkında henüz *şer’*e uygun olarak hüküm verilmemişse (*fasl*) ve olayın üzerinden on beş sene geçmemişse soruşturma başlatılmalıdır. İddianın doğrulanmasından sonra yukarıda listelenen hayvanlar iade edilmelidir.⁷

Bir takım imparatorluk emirleri (*emr*) yargısal meseleler sebebiyle mahkemeye getirilirdi. Hatta onlar bazen tamamlayıcı ya da destekleyici bir fetva ile beraber bulunurdu. Fakat fetva gibi emir de suçlama ve inkârdan sonra, hiçbir tarafın anlaşmazlığı sonuçlandırmak için yeterli şahit gösteremediği durumlarda sadece prosedür olarak kabul edilirdi. Emir kanunun gayrişahsi bir ifadesi olduğu gibi fetva da şeriatın gayrişahsi bir ifadesiydi. Mesela bir emir, köylerinden on yıl ya da daha az süreliğine ayrılmış olan reyanın, sipahileri tarafından zorla geri döndürülebileceğini ilan etmiştir. Kadı, özel bir dava ile karşılaştığında o dava genel hukuka (*emr* veya *kanun*) uysun uymasın hüküm vermek zorundaydı ve sipahinin (hatta sancak beyinin bile) bu kararı kabul etmekten başka çaresi yoktu.⁸

5 20 282-2 (2 Cemaziyelevvel 1024).

* [Yazar çalışmasında bu kelimeyi *the army* şeklinde ifade etmektedir. Onun bu kelimeyle kastettiği şey muhtemelen sefer sırasında kurulan Dîvân-ı Hümâyundur. Bu kurumun hükümet görevlerinin yanında yargı mercii olarak da görev yaptığı bilinmektedir. Sefer sırasında ordugahta padişahın isteği üzerine aynı görevleri ifa etmek için divan toplanabiliyordu.]

6 25 137-1 (1 Zilhicce 1033). Din adamı bu tür vergilerden muaf olmalıdır.

7 25 153-1 (1 Sefer 1034).

8 Krş. Heyd, *Criminal Law*, s. 242 vd. Böyle emirler önemsiz meseleleri içerebilir.

2. BÖLGESEL OTORİTE (SANCAKBEYİ, BEYLERBEYİ)

Bölgesel yönetici, erken İslam tarihinin yanı sıra Osmanlı tarihinde de yetki yönünden kadının en önemli rakibiydi. Bölgesel yöneticiler imparatorluk otoritesinin denetimi dışında kaldıkları zamanlarda kadının meşru alanına el uzatırlardı. Valilerle kadılar arasındaki bu tarihi ve geleneksel rekabetin, incelenen dönemde fazlasıyla şiddetli olduğu gösterilmiştir.⁹ Karaman beylerbeyi ve özellikle Kayseri sancakbeyinin Kayseri kadısıyla bazen nüfuz rekabetine girmiş olduğu beklenebilir. Kayseri kadısının yargısal çevresi sicillerde açıkça tanımlanmıştır. Bu yüzden hiçbir bölgesel otorite oraya el uzatamazdı. Ancak kanunun yürürlüğe konulması, tımarlar ve askeri konular hususunda kadı, sancakbeyi ve beylerbeyinin otoritesinin kesin sınırları sicillerden belli olmamaktadır. Dolayısıyla bu alanlarda rekabet tabii olacaktır.

Kadının Dîvân-ı Hümayun'a doğrudan şikâyetle bulunma ve bu sayede çare arama yetkisi bulunmakla birlikte emri altında askeri yoktu; sancakbeyinin askerlerini men edecek yeterli güvenlik kuvvetine de sahip değildi. Kadı baskın çıkacak ya da en azından "hukuki" otoritesini devam ettirecek olsaydı Osmanlı idari sistemi içinde çalışmak zorundaydı. Ama bölgesel yönetici galebe çalacak olsaydı resmi olarak kendisine devredilen yetkiyi kuvvet kullanarak veya kuvvet tehdidiyle ister istemez aşacaktı. 1600 ile 1625 yılları arasında Kayseri'deki şu etmenler durumu kadı lehine hafifletmiştir: 1. Gerek ardı arkası kesilmeyen askeri seferler gerekse de salt bölge meselelerine ilişkin ilgisizlik sebebiyle sancakbeyinin makamının boş kalması. 2. Sancakbeyinin makamına kendi potansiyel güç dayanakları bulunabilen yerel kişilerden ziyade yabancıların atanması. 3. Makamdaki sürekli ve keyfi değişiklikler.

3. YARGISAL HİYERARŞİNİN DİĞER ÜYELERİ

a. Anadolu Kazaskeri. Kayseri'deki kadıların atamaları, azil ve nakilleri Anadolu kazaskerinin ofisi tarafından yönetiliyordu. Bu makam Anadolu'daki bütün kadıların yanında belirli imam, mütevellî ve müderrislerin üzerinde genel bir denetime sahipti. Bununla birlikte Anadolu kazaskerinin her hangi bir yargısal kararda Kayseri kadısını etkilemeye teşebbüs ettiğine dair hiçbir olay meydana gelmemiştir.¹⁰

9 Bkz. Akdağ, *Celali İsyancıları (1550-1603)*, birçok yerde, özellikle s. 117-121, 165 vd. Ayrıca bkz. Heyd, *Criminal Law*, s. 212 vd. Krş. İndekste, "ehl-i örf, yolsuzlukları" ve "valiler, yolsuzlukları".

10 "Osmanlı İmparatorluğu'nda dini müessesenin başı olarak şeyhülislam belli bir ferman veya kanunun

b. Paşa Sancağı Olan Konya'nın Kadısı. “Paşa sancağı” (paşa veya beylerbeyinin ikamet ettiği sancak) pâyesinin Kayseri'nin yargısal işleriyle her hangi bir ilişkisi katiyen bulunmuyordu. Bazı fermanlar hiyerarşik olarak “Konya kadısına ve Karaman eyaleti kadılarına” (Kayseri kadısı da dahil) hitap etmiştir. Fakat böyle durumlarda katipler Kayseri kadısının aslında Konya kadısıyla aynı sınıfa ait olduğunu tayin etmeyi açıkça ihmal etmişlerdir. Yazışma göndermenin standart şekli, “Paşa sancağı kadısına ve sancağın diğer kadılarına” idi. Fakat Kayseri ve Konya söz konusu olduğunda umumiyetle bir istisna yapılmaktadır. Kayseri, bölgesel bir başkent olamayacak kadar fazla büyük ve önemlidir. Doğrusu Konya ve Kayseri kadılarının aynı sınıfta birlikte zikredildiği çok sayıda imparatorluk yazışması bulunabilir.¹¹

Kayseri sicillerinde Konya kadısından gelen hiçbir yazışma kayıtlı değildir. Kayseri mahkemesinden Konya mahkemesine herhangi bir sevk veya başvuru yapıldığına dair de hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Muhtemelen Konya kadısı çevresindeki daha düşük sınıftan olan kadıları etkilemiştir. Gösterileceği gibi Kayseri kadısı kendi çevresinde bunu yapmıştır. Fakat bütün kanıtlar, Kayseri kadısının konum olarak Konya kadısına eşit olduğunu ortaya koymaktadır. Konya kadısı Rumeli'de görevlendirilmiş olsaydı Kayseri kadısı ile daha az ilgili olamazdı.

c. Kayseri Müftüsü veya Şeyhülislamı. Müftü yerel toplum bireyleri tarafından kendisine getirilen meseleler hakkında fetvalar verirdi. Uzun süreli görev yapmış en az iki müftü Kayseri ulemasındandı ve her biri müftü olmadan önce Kayseri'de imam, müderris ve mahkeme naibi olarak çalışmıştı. Hiç kuşku yok ki Müftü Alaaddin ve Müftü İnaletullah'ın fetvaları muteberdi. Böyle olmakla beraber fetvaların davanın sadece bir tarafının talebine cevaben çıkarılması ve müftünün soruşturmacı değil, sadece bir hukuk bilgini olması hasebiyle fetva, fetva isteyen kişinin (*müstefti*) anlattığı olaya göre hazırlanırdı. Kadı bu “nazarı” olayın, huzu-

seriata aykırılığı sebebiyle geçersiz olduğunu bildiren fetva çıkarma hakkına sahip olmuş ve bu hakkı sıklıkla kullanmıştır. Yine de onun kadılara ne kanunu ne de İslam'ın dini hukukunu nasıl uygulayacaklarına dair direktif verme yetkisi bulunmuyordu. Bu yetki teorik olarak sultana tahsis edilmiş olup onun adına adaleti kadılar yönetmişlerdir. Kadılara böyle direktifler veren fermanlar pratikte veziriazam ya da (farz edilebileceği gibi) çok sık olarak kazaskerler tarafından veya onların tavsiyesi ile çıkarılmıştır. Müftülerin fetvaları ve özellikle de şeyhülislamınkiler, saygı görmelerine rağmen hukuk kadıları bağlayıcı değildi. Oysaki sultanın fermanları böyleydi.” Heyd, *Criminal Law*, s. 186 vd.

Şeyhülislamın iki astı; Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Kayseri kadıları üzerinde muhtemelen kendi üstlerinden daha fazla nüfuz sahibi değillerdi; şeyhülislamdan kesinlikle hiçbir yazışma alınmadığı için Anadolu kazaskerinin Kayseri kadılarıyla resmi iletişimi sağlamakla görevlendirilmiş olduğu tahmin edilebilir.

11 Konya ve Kayseri kadılarına (aynı sınıfta) hitap eden emirler için bkz. 17 107-1; 20 217-1, 15 262-1, 2 263-1. Kayseri kadısının Bursa, Tokat, Maraş, Diyarbakır vb. kadılarıyla aynı sınıfta bulunduğu dair bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 96, 274.

rundaki somut davaya gerçekten uyup uymadığına yalnız başına karar verebilirdi ve bu konuda geniş bir yorumlama yetkisine sahipti. Müftü fetvalarını savunmak için mahkemeye gelmezdi. Fetva dava, savunma ve şahitlerin çağrılması sonrasında kadar kovuşturmayaya dahil edilmezdi. Sadece hiçbir şahit bulunmazsa fetva dikkate alınırdı. Fetva incelendikten sonra mahkeme onun eldeki dava ile ilgili olup olmadığına karar vermek zorundaydı.

Âfitab bt. Abdullah'ın dava *vekili* damadı (*damad*) Süleyman b. Pir Ali, Mahmut b. Osman'ın huzurunda iddiada bulunmaktadır: “Hacı İne Hoca, Kasım Bey, dağlar ve nehre komşu olan İncesu'daki üzüm bağına Fatma 1014'te Mirzadan satın almış ve daha sonra 1015'te 64 *ak altun* karşılığında Âfitab'a satmıştır. Mahmut orayı işgal etmektedir. Elimde *fetva* vardır.” Mahmut orayı satın aldığı iddia etmektedir. *Udül-i Müslimîn* Mehmet Fakih b. Ali ve Kasım b. Sübhân Virdi Âfitab'ın iddiasını desteklemektedir. *Tâ'dil* ve *tezkiyeden* sonra davacıların iddiaları kabul edilmektedir. Şu halde *fetva* gereğince arazi Âfitab'ındır.¹²

Hacı Hasan b. (isim okunaksız), Ömer Dede'nin huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): “85 adet sahtiyanı (*sahtiyan*) emanet (*emanet*) alarak Ömer'e 110 kuruş borç (*karz-ı hasene*) verdim. Onları satmaya çalıştığım zaman sadece 61 kuruş elde ettim. Şimdi kalan 49 kuruşu talep ediyorum.” Ömer cevap verir: “Ben Hacı Hasan'dan 110 kuruş değerinde sahtiyan satın almıştım. Fakat İstanbul'da onları kendisine geri sattım. Sahtiyanları Edirne'de satmasını söylemiştim ancak onları İstanbul'da daha düşük bir fiyata satması sıkıntıya neden oldu. Elimde *fetva* var.” *Udül-i Müslimîn* İdris Dede b. Sadullah ve Muslihuddin Halife b. Hacı Ali, Ömer'in ifadesini onaylamaktadır.¹³

Mehmet Efendi *evkafının mütevellisi* Hacı Müstedam b. Abdullah, Seyyid Seydi Çelebi b. Abdülkerim'in huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): “Korele nahiyesindeki üzüm bağı *vakfın* bir parçasıdır ve yıllarca böyle olmuştur.” Halihazırda Seydi'nin elinde *vakfın* bağı gasp ettiğini söyleyen bir *fetva* vardır. *Udül-i Müslimîn*den iki kişi arazinin Müstedam tarafından *vakıf* için alınmış olduğuna şahitlik etmektedir.¹⁴

Hüseyin Bey b. Hasan Bey, Dede Çerçi Halil mescidi evkafı *mütevellisi* Hacı Çelebi'nin huzurunda iddia etmektedir (*da'va*): “Otuz sene önce Abdünnebi'den Kara Meşhed'de bir tarla tevarüs etmiştim. Burası araba yoluna (*araba yolu*), Kulaklı Kaya yoluna, Mahrumlar nahiyesi yoluna, İne Hoca ve Halik Çerçi *vakfına* komşudur. Ben birkaç yıllığına Rumeli'de seferde iken Hacı Çelebi bu tarlayı *vakıf* için almıştır ve şimdi orayı yeniden almama mani olmaktadır. Elimde bir *emir* ve bir *fetva* vardır.” Aşağıda ismi listelenen kişiler meseleyi incelemek üzere seçilmişlerdir. Onlar Hüseyin lehine karar

12 25 18-1 (18 Sefer 1034).

13 15 100-4 (25 Şevval 1019).

14 13 10-8 (18 Zilkade 1018).

vermektedirler. *Mütevelli* ise bir zamanlar tarlanın Çerçi Halil'in mülkü olduğunu ve daha sonra *vakfa* tahsis edildiğini ileri sürmekte ve bir tapu belgesi (*mülknâme*) ibraz etmektedir. Toprak eski *deFTER*lerde her iki taraf için de tescillenmiş görünmektedir. Fakat üç tanık, Hüseyin'in dedesi Hacı Abdünnebi'nin tarlayı kırk yıl önce ekip biçtiğini tasdik etmekte ve *mütevellinin* gaspçı olduğunu söylemektedir. Onların tanıklıkları kabul edilmektedir.¹⁵

Kayseri kazasının Çukur Kışla köyünden Hacı Saban, Mustafa, Musa, Hak Virdi Oğlu, Hacı İsa, Hacı Ali ve diğerleri Hacı Hasan b. Turak'ın huzurunda iddia etmektedirler (*takrîr-i da'vâ*): "O bizim köyendir fakat birkaç yıldır şehirde yaşamaktadır. Biz onun vermediği vergileri (*tekâlif*) talep ediyoruz." Hacı Hasan cevabında babası Turak'ın otuz yıldan daha fazla bir zaman önce Depecik mahallesi sakini olduğunu söylemektedir. "Ben şimdi *avâriz* ve diğer vergileri sakini olduğum Sultan Hamam'a ödüyorum. Biz artık köyde herhangi bir mülke sahip değiliz. Babam Depecik mahallesinin *deFTER-i cedîd*indedir. Elimde deFTERin bir sayfası (*sûret-i deFTER*), bir *emir* ve bir *fetva* vardır. Tetkik edilsinler." Davacılar men edilmiş olmalıdır. Hasan'dan delil talep edilmektedir. Osman Çelebi b. Hacı Şeyhli ve Hacı Barak b. Sefer; Turak'ın otuz yılı aşkın bir süredir *mahallede* yaşadığına ve Hasan'ın şimdi *avâriz* ve diğer vergileri *mahalle* halkıyla birlikte ödediği Sultan Hamam *mahallesinde* oturduğuna tanıklık etmektedir. Hasan şehirde doğmuştur. *Fetva* davayı tam olarak ifade edildiği gibi takdim etmekte ve Hasan'ın (köylülerden alınan) vergileri vermesinin gerekli olamayacağı sonucuna varmaktadır. Köyün insanları, *fetvanın* belirttiği üzere Hasan'ın köylerde artık hiç mülkü kalmadığına yemin etmesini istemektedirler. Hasan yemin etmektedir. Dolayısıyla *fetva* gereğince köyün insanları men edilmektedir.¹⁶

Aşağıdaki davaların gösterdiği üzere, Dîvân-ı Hümâyün bile *fetvanın* sorgusuz sualsiz önceliğe sahip olduğu kanaatinde değildi.

Kayseri kadısına, bil ki Recep divanıma arz-ı halde bulunmuştur: "*Mütevellisi* olduğum *vakfın* parasından bazı insanlara evlerini teminat tayin ederek borç vermişim. Daha sonra *Celaliler* teminat olarak tayin edilen evleri yaktılar ve bu nedenle vakfın parasını tahsil etmek mümkün olmadı. Ben kabahatli değilim. Elimde bunu tasdik eden bir *fetva* vardır." Emrettim ki ihtilafın taraflarını bir araya getirmeye çalışmalısın. Tabi ki *fetvayı* uygulamalısın. Kimseye haksızlık edilmesine meydan verme.¹⁷

15 13 9-1 (16 Zilkade 1018).

16 Krş. Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetva", s. 56. "Kadılar da bazen müftülerin hükmünü reddetmiştir. Bu durum şaşırtıcı değildir. Nitekim bir davada durumlarını aynı müftüye ayrı ayrı arz eden her iki taraf da kendi lehine fetva elde edebilmiştir." Ayrıca bkz. s. 51. "Gerçekten dava sunumunun doğruluğu bütün müftülerin karşılaştığı bir problemdi. Onlar kararlarını *anladışa göre* (soru soranların) (kendilerine) açıkladığı şeye göre' vermek zorundaydılar." Bunun müftüler için kesinlikle sorun olmadığını düşünüyorum. Davanın gerçek unsurlarını bilmek onların sorumluluğu değildi.

17 14 70-1 (1 Muharrem 1017).

Kayseri kadısına, bil ki Kayseri'nin Berungoz [Bürüngüz] köyünde yaşayan Recep bana geldi: "Babam, kendisinden *şer'e* göre tevarüs ettiğim bir üzüm bağı yapmıştı. Şimdi Memi hukuka aykırı olarak onun üzerinde hak iddia etmektedir." Memi, Receb'in annesinin onu bir miktar buğday karşılığında kendisine verdiğini iddia etmektedir. Memi'nin elinde bir *fetva* vardır ve *vekili* olarak Kurd Bey yanındadır. Bu yurdum ki Kurd Bey davaya bu şekilde müdahale etmemelidir. Sen kadı, davanın hukuka uygun olarak karara bağlandığını görmek için soruşturma yapmalısın. *Fetvanın* davaya uygunluğuna dikkat et. Tarafların isimlerini ve vergilerini kaydet.¹⁸

Kayseri kadısına ve Develi kadısına, bilin ki Develi kazasının Kapuz köyünden Bekir, Hacı Ömer ve Hacı Pir Ali arz-ı hal eylediler: "Rahmetli babamız Veli, Zile köyünün kenarında yirmi beş yıldır elimizde olan üç bağı *vakfetmişti (vakf-i evlad)*. *Celali* saldırılarından kaynaklanan kıtlık ve açlık nedeniyle biz hukuka aykırı olarak iki bağı un parası için Hasan'a sattık. Elimizde vakfın satılmasına *şer'in* izin vermediğine dair bir *fetva* vardır. Hasan'a parasını geri verirsek bağların bize iade edileceğine dair bir emir (*emr*) istiyoruz." Emrim ulaştığında çekişen tarafları bir araya getir ve *şer'e* tabi olduğuna dikkat et. Eğer *fetva* uygulanabilir ise ve olayın üzerinden on beş yıl geçmemişse bağların vakfa iade edilmesini emretmelisin. Büyük bir itina ile hareket et. Vakfedenin (*vâkıf*) şartları (*şart*) ihlal edilmemelidir. Ali Çavuş meseleye müfettiş olarak atanmıştır. *Şer'den* ayrılma.¹⁹

d. Kayseri Kazasında Develi, Karahisar ve Yahyalı Kadıları. Bu kadılar yüksek rütbeli Kayseri kadısını etkilememiştir. Fakat görünüşe göre daha çok Kayseri kadısı onları etkilemiştir. Kayseri'nin güneyinde, Erciyes dağının diğer yanında bulunan Develi, Karahisar (Anadolu'daki Karahisar isimli bir çok yerden ayırt edilmek için günümüzde Yeşilhisar ismiyle anılmaktadır.) ve Yahyalı şu anda bile Kayseri ilinin parçası olan üç küçük şehirdir. Bir zamanlar Niğde'nin parçası iseler de Pelas (veya Tuzhisar) ve Zamanti'yi (Zamanto, halen Elbaşı) Dulkadir (Maraş) sancağına kaybedişini telafi etmek için Kayseri sancağına aktarılmışlardır. Bir dizi Kayseri kadısı alana sahip olmak için yerel Develi-Karahisar-Yahyalı menfaatleri olabilen şeyler konusunda mücadele etmişlerdir.

Kazasker Kemâleddin'den: Önceki kazasker Karahisar, Develi ve Yahyalı kadılıklarını Kayseri'den ayırmıştır. Bu haksızlığı 27 Zilhicce 1018 itibariyle düzelttim. Onlar yeneden sana bağlanmıştır.²⁰

18 14 70-1 (1 Zilkade 1018).

19 15 232-2 (1 Rebiülevvel 1020).

20 13 83-2 (1 Rebiülevvel 1020).

Mevlânâ Kayseri kadısına ve Kayseri sancakbeyine, bil ki bana bir mektup gönderdin. Sen alışlageldiği üzere Kayseri kazası ve Karahisar ve Yahyalı nahiyeleri ve Pervane Bey Medresesi'nin sorumluluğunu üstlenmelisin. İbrahim ve diğerleri müdahale etmemelidir. Niğde Beyi onlara katılırsa durdurulmalıdır.²¹

Halen Kayseri kadısı olan Mevlânâ Sinan'a, bil ki Kayseri kazasını sana devrettim. İbrahim Kadı ve diğerleri benim Yahyalı, Karahisar ve diğer bölgeleri sana devretmediğini söylemişler. Bu doğru değildir. Selefin Mevlânâ Hakimi gibi aynı bölgede tasarrufta bulunman (*mutasarrıf*) benim arzumdur. Sana emrediyorum ki göreve başla ve sorumlulukları yerine getir.²²

Yukarıdaki emre kazaskerin bir notu eşlik etmekteydi: Yahyalı ve Karahisar nahiyelerinin Kayseri'ye bağlandığına dair bir mektup gönderilmiştir. İbrahim ve diğerleri bunu kabul etmemelidir.²³

Şimdiki Kayseri kadısı İbrahim'e, bil ki Karahisar ve Yahyalı nahiyeleri geçmişte senin *kazana* bağlanmıştır. Şimdi onlar ayrılmış ise onları geri senin *kazana* kat. Emrettim ki Karahisar ve Yahyalı nahiyeleri senden ayrılmamalıdır. Onları tasarrufun altına al. Hiç kimse müdahale etmemelidir.²⁴

Kayseri Kadısı Ahmed'e *mülhakat emri*, bil ki daha önce Kayseri kazası sana bağışlanmıştır (*sadaka*). Geçmişte yapıldığı gibi sen daha önce Kayseri'ye bağlı yerler (*mülhakat*) olan Develi ve Yahyalı nahiyelerini tasarrufun altına almalısın. Emrediyorum ki nahiyeler evvelce bu şekilde elde tutulmuş ise sen de onları elinde tutmalısın (*mutasarrıf*).²⁵

Çoğu zaman Karahisar ve Develi'nin ya da Karahisar ve Yahyalı'nın tek bir kadını paylaştığı görülmektedir. Böyle bir sistemin nasıl işlediği açık değildir. Kayseri kadısının bu *kazaların* üzerinde hangi yetkiye sahip olduğu bir tahmin konusu olarak kalmaktadır. *Avâriz*, *nüzul* ve diğer *tekâlîfe* ilişkin fermanlar çoğu kez Kayseri kadısına, Karahisar, Develi ve Yahyalı kadılarından birine ya da daha fazlasına birlikte hitap etmiştir. Bu vergilerin toplanmasına ilişkin kayıtlar Kayseri sicillerinde yer alan davaların arasında görünmektedir.²⁶ Tımarları ilgilendiren birkaç

21 13 86-3 (2 Zilhicce 1018).

22 14 106-2 (1 Şaban 1018).

23 14 106-2 (1 Şaban 1018).

24 20 243-2 (3 Rebiyülâhir 1027).

25 25 111-2 (2 Cemaziyelevvel, 1034).

26 Mesela 11 86-446; 12 17-6, 131-9; 13 3-1, 56-3, 69-7, 91-3, 58-1; 14 44-2, 45-1, 45-3; 15 245-1; 17 90-2; 19 4-5. Yukarıdaki meselelerin bazıları kadıların ve sipahilerin irtikabı ile ilgilidir. Mesela 13 3-1, 56-3, 58-1, 91-3, 6; 25 130-3.

emir göze çarpmaktadır.²⁷ Üç şehrin kadılarına ait beratlar İstanbul'dan geldikten sonra Kayseri sicillerinde çoğu defa kopyalanmıştır. Bir defasında şehir halkının Karahisar kadısına yönelik şikâyeti Dîvân-ı Hümâyûn'a Kayseri müftüsü tarafından aktarılmıştır.²⁸ Karahisar'daki bir değirmenin içindeki payların nakledilmesi bile Kayseri sicilinde kaydedilmiştir.²⁹

Niğde sancağının Ürgüp nahiyesi ve Dulkadir eyaletinin Zamanti kazasına ilişkin benzer meseleler de bazen Kayseri sicillerinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum Kayseri halkından bazılarının o iki şehirde kadı olarak hizmet etmiş olmaları gerçeğiyle ilgili olabilir. Görünüşe bakılırsa, o bölgelerin kadılarının Kayseri kadısına bir tür yargısal ve idari tabiiyetleri vardı.

4. YEREL OTORİTE

Kayseri mahkemesinde *şuhûdü'l-hal*in kesin fonksiyonları hakkındaki belirsizlikler çok fazladır. Duruşmalar, bu kişilerin isimleri sicildeki dava özetlerine eklenerek onaylandığı için katılımları hukuki kovuşturmaların “geçerliliği” bakımından gereklidi.

Kayseri'de kadılık makamının ulema ile yakın bağları vardı. Kayıt bir *çavuşu* ilgilendirdiğinde *şuhûdü'l-hal*den bazıları *çavuş* olabilirdi. Dava İslam'a giren bir kişiyle (İbn Abdullah) ilişkili olduğunda *şuhûdü'l-hal*den biri ya da daha fazlası “İbn Abdullah” da olabilirdi. Kadı veya yüksek bir âlimle ilgili olduğunda *şuhûdü'l-hal* yüksek ulemayı içerirdi. Bazen taraflardan birinin akrabası *şuhûdü'l-hal*den biri olabilirdi; aynı şekilde ihtilafı ya da satılık bir araziye bitişik olan arazinin sahibi de olabilirdi. Kendi davalarını takdim etmeye gelen kişiler o gün kendilerinin önünde dinlenen bütün davalar için *şuhûdü'l-hal* olabilirdi. *Muhzırlar* ve diğer kanun uygulayıcı görevliler ekseriya *şuhûdü'l-hal* idi. *Ehl-i örf* çoğu kez büyük suçlarla ilgili davalarda *şuhûdü'l-hal* idiler. Fakat bu daima böyle olmamıştır. Bir *çavuş* mahkemede iken *çavuş*ların dışındaki insanlar *şuhûdü'l-hal* olarak boy gösterirdi. Görünüşe göre sabit olabilen her hangi bir model yoktu ve sayı da değişmez değildi. Gerçekten de *şuhûdü'l-hal*in isim listeleri genellikle “ve hazır olan diğer Müslümanlar” (*ve gayrihim mine'l-müslimîn*) şeklinde sona ermektedir.

27 Krş. 15 93-6, 223-3, 272-1; 13 90-3.

28 15 281-3. Bu davada Kayseri kadısı ve Kayseri sancak beyinin zanlının mahkemeye getirilmesine ve söz konusu meselede adaletin sağlanmasına nezaret etmeleri emredilmektedir. Durumlar iddia edildiği gibi ise, tasdik edilmelerinden sonra kanunsuz bir şekilde alınmış olan para o kadıdan geri alınmalıdır. Bu davada Kayseri kadısı açıkça Develi Karahisar'ı üzerinde bir tür denetleme yetkisine sahip olmuştur.

29 17 78-3.

Şuhûdü'l-hal olarak kaydedilen insanlar üç grup olarak sınıflandırılabilir: (1) Belli bir mahkeme celsesine davadaki belirli kişisel bir menfaat sebebiyle katılan (ve mahkemede düzenli katılımcı olmuş veya olmamış olabilen) kişiler. (2) Özel bir davaya ilişkin uzmanlığı bulunan (mahkeme celselerine düzenli olarak katılmış veya katılmamış olabilen) kişiler. (3) Belirli bir zamanda mahkemede vazifeli olan kişiler (düzenli katılımcı olsun olmasın, gerçi genellikle düzenli katılımcı olurlardı). *Şuhûdü'l-hal*ın toplam sayısı çok fazladır. Onlar seçilmiş bir grup değildi; görev hukuki olarak ve pratikte herkese açıktı. Bazı isimlere, belli kişilerin mahkemeye neredeyse her gün katıldığını akla getirecek kadar sık rastlanmaktadır. Siciller onları sadece *şuhûdü'l-hal* olarak tespit etmekle birlikte bu unvan o insanların belli davaların şahitleri ve hukuki geçerliliğini tasdik edenler olduğunu ima ediyor gibi görünmektedir.

Kayseri'de *şuhûdü'l-hal* toplumda dürüstlikle tanınan kişileri; hukuki sonuçta kişisel menfaatleri bulunan insanların yanı sıra hukuk uzmanlarını, hukuku icra eden görevlileri ve diğer kalemli uzmanlarını ihtiva ederdi. Kuşkusuz, isimlerinin adli kovuşturmalara şahit olarak eklenmesi göstermektedir ki onlar bu kovuşturmaları kişisel olarak onaylamışlardır. Toplumun kültürlü fertlerinin düzenli olarak mahkemede vazifeli bulunmasına ilişkin eski İslami gelenek, toplumun en iyi eğitim almış olanlarından birçoğunun düzenli olarak mahkeme celselerine katıldığı Kayseri'de görünüşe göre neşvünema bulmuştur. Bu etkin halk denetimi rüşvet veya yolsuzluk eğiliminde olan her kadı üzerinde bir kontrol tesis etmiş olmalıdır. Gerçekte Kayseri'de adalet abidesi olarak görünen kadı belki de ulemanın güçlü nüfuzunun olmadığı veya güçlü ulemayı teşviz edecek Müslüman toplumun çok az bulunduğu başka bir yerde dürüst olmamayı deneyebilirdi.³⁰

Belirtilen idari sınırlamaların ötesinde kadıların şeriat, kanun ve yerel gelenekler tarafından tahdit edildiğini dikkate almamız gerekmektedir. Ki bu sadece kadının hukuku uygulamak zorunda olduğunu ifade etmek anlamına gelir. Kadının yetkisi üzerindeki bu sınırlamalar çok önemlidir. XVII. yüzyılın başlarına ait Kayseri sicillerinin tanıklığı, Osmanlı hukuk sisteminde kadının bağımsızlığının o zamanlar kesin olduğunu ortaya koymaktadır. Dîvân-ı Hümâyün dışında hiç kimse yasal sürecin gereklerine müdahale edecek zerre kadar yetkiye sahip değildi. Dîvân-ı Hümâyün da müdahaleyi tercih etmemiştir. Yahut belki de bağımsızlık geleneği o kadar iyi tesis edilmişti ki bu dönemde imparatorluk müdahalesi söz konusu olma-

30 Krş. Gibb-Bowen, *Islamic Society and the West*, 1/2, s. 132, Burada kadılar üzerinde iki tür kontrolden bahsedilmektedir. "Dış" kontrol; "potansiyel rakiplerin ve ulemadan olan kişilerin titiz gözetimi" ve "iç" kontrol; kadı ve toplumun ahlaki bilincidir.

mıştır. Kamuya açık duruşmalar ve bilgili insanların düzenli katılımı suistimallere, rüşvet, yolsuzluk veya şeriatın sapmaya karşı güçlü bir kontrol temin etmiştir.

Mahkeme üyelerinin dürüstlüğüne ilaveten kadının mevkiinin gücü kesin bir biçimde tekrar vurgulanmalıdır. Hiçbir mahkeme az miktarda yolsuzluktan yakasını kurtaramaz. Fakat İslam ve Osmanlı İmparatorluğu, XVII. yüzyılın başlarında Kayseri'ye adalet ideallerini gerçekleştirme hususunda ciddi başarı elde etmiş olan bir mahkeme sistemi bahşetmiştir.

5. OSMANLI HUKUKUNUN KAYNAKLARI: İKİ BAKIŞ AÇISI

Önceki tahlil Osmanlı İmparatorluğu'nda kadıların özel “meşruiyetine” vurgu yapmıştır. Beylerbeyleri, sancakbeyleri, *subaşlar*, *kethüdalar*, yeniçeriler ve onların zabıtları, *altı bölük halkı* (yeniçeri müfrezelerinin süvari bölükleri) ve bütün sipahi sınıfı standart tip rasyonel bürokratik bir yönetim sisteminde mevki sahipleriydi. Kadılar da bu rasyonel bürokratik düzene mensuptu. Onlar sultanların beratları ile atanan, imparatorluğun adalet sisteminde düzenli dönemler hizmet eden, liyakat ve kıdeme göre yükselen, değiştirilebilir uzuvlardı. Bununla birlikte kadının otoritesinin, onun kadim saygın İslam geleneğine ve İslam'ın yaşayan karizmasının bir parça özüne katılarak özel bir biçimde meşrulaştırılması, makamına bürokrasideki diğer makamların hiçbir zaman sahip olmadığı bir saygı ve bağımsızlığı gerekli kılmıştır. Diğer görevliler sultana mutlak itaat ve sadakat borçlu olan imparatorluk kulları (*kullar*) iken kadı özellikle İslam ilkelerine bağlı olmanın eşsiz ayrıcalığına sahip olmuştur. Beylerbeyi ve sancakbeylerinin çalışmaları Dîvân-ı Hümayun tarafından yakından izleniyordu fakat kadının yargısal alanı imparatorluk otoritesinden âdeta bağımsızdı.

Kadı otoritesinin meşruiyet kaynakları ve dolayısıyla onun tatbik ettiği hukukun referansları üç bölümden oluşmaktadır. İslam'ın karizması ve geleneği ile sultanın gücü tarafından meşrulaştırılan şeriat –İslam hukuku- sistemin temeliydi. –Şeriatı tamamlamak için sultan tarafından ortaya konulan fakat ona aykırı olamayan Osmanlı “medeni” ve “ceza” hukuku olan- kanun, sultanın emriyle kesin surette meşruiyet kazanmış bir otoriteydi. Osmanlı sultanları tarafından özellikle yerel vergiler biçiminde muhafaza edilmiş olan *rüsûm* (tekili *resim*) ayrıca *âdât* (tekili *âdet*) -Osmanlı fethinden önceki geleneksel hukuk- olarak da isimlendirilmektedir; sultanlar tarafından tabii ki resmi olarak yerel kanunnâmelerde vazedilmiş fakat temel gerekçelendirme ve meşruiyetini örf ve gelenekten almıştır. Bazı Kayseri köylerindeki su kullanım hakkı gibi diğer *rüsûm* mahkemede

kanunnâmelerde resmi olarak tanınan *rüsûm*la hemen hemen aynı otoriteye sahipti. Kadının XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'da yetki kullanımını anlamak için onu hukukun bu üç kaynağı ile ilişkisi içinde düşünmek gerekmektedir.³¹

Kayseri'de *tamga rüsûmunu (resm-i tamga)* toplamakla görevli *emirü'l-ümera* (yani sancakbeyi) Mehmed Paşa'nın, Hacı Ahmed b. Derviş Mehmed isimli adamı Paşa'nın divandan yazılan mektubuyla (*divan tezkeresi*) mahkemeye geldi ve Mihail v. Yuseb, Sefer v. Devlet, Tekfur v. Sahek ve (isim okunaksız) sınıfından (*tâife*) diğerlerinin huzurunda iddia etti (*takrîr-i kelâm*): "*Resm-i tamga* olarak ben onlardan imal ettikleri *çadır ayağı, astar* ve gayri bez (*bez*) istedim." Onlar cevap verirler: "Fetihten (*feth-i hakanî*) bu zamana kadar *resm-i tamga* olarak üç süslü (?) bez (*nişanlı bez*) ödedik. Bundan daha fazla ödememeliyiz. *Ehl-i vukûf* bu meseleyi incelesin." Hacı Yakub b. Abdi Halife, Ali Dede b. Veli, diğer Ali Dede b. Gazi, Hacı Barak Kethüda ve diğerleri topluca (*cemm-i gafîr*) mahkemeye gelmiş ve şimdiye kadar *resm-i tamga* olarak daima üç *nişanlı bez* ödediğimize ve kimsenin bizden daha fazlasını almaya çalışmaması gerektiğine şahitlik etmişlerdir. Böylelikle Hacı Ahmed Çavuş'a üç *bezden* daha fazlasını almaması emredilir.³²

Hukukun kaynaklarını hem mahkeme usulü ve hem de fermanlar bakımından incelemek mümkündür:

31 Heyd Osmanlı'da sadece örfi ve dini iki farklı hukuk sistemi bulunduğu görüşüne temayül etmiştir. Bkz. Heyd, "Kanun and Sharia", 2. Krş. Heyd, *Criminal Law*, s. 167 vd., 180 vd. ve muhtelif yerler. Bununla birlikte bir yerde o şeriat, kanun ve *âdât/rüsûm* şeklinde muhtemelen üç [ayrı hukuk sistemi] olduğuna dair kanıtla değinmektedir: "Ancak örf ayrıca şeriat ve kanun terimleriyle yan yana kullanılmaktadır. Bu durum eş anlamlıları kullanma hususunda bir üslup eğiliminden daha fazla bir şeyse örf hukukun farklı bir kaynağını ifade ettiği izlenimi vermektedir. Gerçekten de bazı bağlamlarda örf Osmanlı kanununun diğer yöneticilerin kanunlarına benzer şekilde sıklıkla mevcut yerel âdetleri tasdik ettiği gerçeğini yansıtarak kendi asli anlamına yakın bir manada kullanılır." s. 168. Örfün daha önceki anlamı tabii ki *âdât/rüsûm*dur. Benim Kayseri sicillerindeki araştırıma dayanan kanım hukukun her biri bağımsız kaynaklı üç türünün dikkate alınması gerektiğidir.

Sayırsız örfi vergilerin yanında örfi yerel su kullanım düzenlemeleri ve mürur hakkı muhtelif bölgelerin fethinden sonra Osmanlı sistemine nakledilmiştir. Bununla birlikte bazılarının otoritesi sultan otoritesi (*örff/kanun*) tarafından kabul edilmelerinden gelmektedir. Teknik olarak onları (yerel geleneği destekleyen) şeriat veya kanun değil, âdet ve gelenek otoritesinin devamlılığı ve kararlılığı onaylamaktadır. (İnalçık Osmanlı sultanlarının "örf ü âdât" tasdik ettiğini ve onu kanun haline getirdiğini söylemektedir. İnalçık, "Örf", s. 480.)

Kanun değişir; *avârız, tekâlif* ve *nüzulle* ilgili kanunlarda görüldüğü üzere o sultanın şekil verilebilir ve esnek aygıttır. Diğer örnekler hukuki iddialara ilişkin zamanaşımı sınırlarını saptayan emirler, reayanın kendi toprağında kalmasını gerektiren ve zorla oraya döndürülebileceği zaman sınırını belirleyen yasalar. Geleneğin tespit ettiği *rüsûm* birçok geleneksel örfi vergi ve "haklar" gibi teorik olarak değişmez. Bunlar XVI. asrın sonlarında geçici olarak kontrolden çıkan enflasyonun gelirlerini âdeta karşılıksız bırakmasıyla değerlerini kaybetmişlerdir.

Kanunnâmelerde şeriat, kanun ve *rüsûm/âdât* arasındaki ayrımlar her zaman açık değildir fakat mahkeme kayıtlarında böyledir. Kadı "şeriata uygun olarak" davaya bakar ve ilgili hukuk türüne ya da türlerine göre karar verir. *Rüsûm/âdât* Kayseri mahkemesinde en az kullanılan hukuk türü olmasına rağmen araziye ilişkin davalarda sıkça zikredilmiştir.

32 25 30-6 (8 Rebiülevvel 1034).

a. Mahkeme Usulü. Sicillerde mahkeme *meclis-i şer'* veya *mahfil-i şer'* olarak isimlendirilmiştir. Çoğu dava bütünüyle şeriat konularından ibaretti. Her ne zaman bir davacı tarafından belli bir *kanuna* itiraz başvurusunda bulunulursa o *kanun* zikredilir ve kadı onun bahis konusu davaya uygulanıp uygulanmayacağına karar verirdi. Davacı tarafından belli bir *resme* itiraz başvurusu yapıldığında o böyle bir âdetin bulunduğunu kanıtlamak zorundaydı ve *resmin* ihlal edilip edilmediğine mahkeme karar verecekti. *Kanun* ve *rüsûm* o zamanlar sıklıkla mahkeme zabıtlarına girmiştir. Bazı kararlar “*kanuna göre*” veya “*resme göre*” ya da “*şer'* ve *kanuna göre*” veyahut da bu şekildeki diğer esaslara göre verilirdi. Fakat onları göz önünde bulundurma prosedürü daima “*şer'e göre*” idi.

Mahkemede *kanun* kullanımını gösteren çok sayıda dava bu bölümün her yanında zikredilmektedir. Ancak burada *rüsûmu* içeren birkaç davanın zikredilmesi faydalı olacaktır.

Asya (?) v. Urgulu, Uğurlu v. Kıdemşah'ın huzurunda bir iddia ileri sürmektedir (*takrîr-i kelâm*): “O Eğri Bucak nahiyesinde bağıma giden yolumun (*kadimi yol*) üzerinde bulunan bir bağ satın aldı. İçinden geçmeme izin vermeyecek.” Uğurlu, Asya'nın başka bir yere giden kadim yolunu kapatmadığını ifade etmektedir. Uğurlu tarafından zikredilen yol 3 Şaban 1035 tarihli ve Mustafa Efendi tarafından imzalanıp mühürlenmiş bir *hüccette* tasdik edilmektedir. Asya bu *hüccete* itiraz etmekte ise de Mikail v. Şeref ve Merdik (?) v. Agacan *hücceti* tasdik etmekte ve Asya men edilmektedir.³³

Yaseb: “Su Bunyad'ın kapısının önünden benim kapımın önüne akardı. Şimdi bu kişi suyun yolunu kesti.” Bunyad ise onun kendi malı olduğunu ve suyla istediği şeyi yapabileceğini söylemektedir. [Mahkeme tarafından] kanıt istenmektedir.³⁴

Korele köyünden Nalçacı Hamza b. Mustafa, Mehmed b. Sefer, Ebü'l-Kasım b. Şaban, Hacı Mustafa b. Şemseddin ve zimmiler Asya (?) v. Gulabi, Tatur v. Mercan ve diğerleri; Sefer Bey, Abdülalim b. Hacı Hamza, Behram Bey b. Abdullah ve diğerleri huzurunda iddia etmişlerdir (*iddi'a*): “Su kanalında (*hark*) akan su (*su*) vaktiyle yöremizdeki bağlara ve bahçelere gelirdi. Şimdi onlar bu suyun aşağı doğru bize akmasını engelleyen bir su kanalı yaptılar. Bahram Bey'in su dağıtımı için murakıp (*mir ab*) atanması bize büyük sıkıntı getirdi. Bağlarımız haraptır. *Şer'e* göre bunu yapmalarına mani olunmalıdır.” Davalılar cevaben Hamza ve diğerleri tarafından tarif edilen yerde asla bir su kanalı bulunmadığını ve dolayısıyla kendilerinin kimseye zarar vermediğini ifade etmektedirler. Fakat Kadı Mevlânâ Seyyid İnaletullah Efendi, Mevlânâ Seyyid Mahmud Efendi, Seyyid Piri Çelebi, Şaban b. Hacı Himmet ve Hisarcık köyü halkından (*halk*) İsmail b. Yusuf, Osman b. Abdul (okunaksız), Himmet b. Şah Hüse-

33 27 110-6 (Gurre-i Muharrem 1036).

34 23 3-11 (12 Şaban 1032).

yin, Mehmed b. Ali, Hüseyin b. Musa, Maksud b. Cafer ve Derviş b. Mehmed şahitlik etmektedirler ki su kanalı yeni inşa edilmiştir ve fahiş zarara sebep olmaktadır. Sonuç olarak su kanalının yıkılması emredilmektedir.³⁵

Talas köyü sipahileri Sinan b. Receb, Yusuf b. Nasuh, Hasan b. Abdülvehhab, Abdürrahim b. Abdürrahman, Mustafa b. Hacı İlyas ve Habil b. Süleyman; Arzuman, Baladin, Kel Dede ve aynı köyden diğerlerinin huzurunda iddia etmektedirler (*takrîr-i kelâm*): “Şu köyde akmakta olan su gelir kayıt defterine (*defter-i hâkânî*) bize tumar olarak tescil edilmiştir. Fakat bu zimmiler suyu 70 kuruşa Ali Bey ve zimmi Şahinê satmıştır.” Mevlânâ Mehmed Çelebi b. Veli Efendi ve Ali b. Muharrem zimmilerin suyu sattığına dair tanıklığını tasdik etmektedirler.³⁶

Kadı Mevlânâ Seyyid Ebü'l-Kasım Efendi, Müderris Şaban Efendi, Mülazım Mehmed Çelebi, Seyyid Ali Çelebi, Hacı Mehmed Beşe, Hamancı Hasan, Hacı Receb, Serrâc Sinan ve diğerleri Talas köyü sipahileri Receb b. Sinan, Nasuh b. Yusuf, Abdülvehhab b. Hasan, Abdürrahman b. Abdürrahim, Hacı İlyas b. Mustafa ve Süleyman Dede b. Habil ve Arzuman, Baladin, Kel Dede ve Talas köyünden diğerleri huzurunda iddia etmektedirler (*takrîr-i kelâm*): “Bağlarımız köyün dışındadır ve vaktiyle Pazartesi güneş doğumundan Cuma öğle vaktine kadar (4 buçuk gün ve 4 gece) kullandığımız Koç Dağı'ndan akan su bizim sıramız (*nevbet*) ve bizim hakkımızdır (*hakk-ı şer'*). Biz bağlarımızı ve tarlalarımızı sularız. Her yıl *mir aba* 338 akçe öderiz. Elimizde önceki kadı tarafından imzalanmış bir *hüccet* bulunmaktadır. Uzun zamandır bu hakka sahibiz (*mutasarıf*). Zanlılar *mir abla* işbirliği içindedirler. Şimdi onlar bizim suyumuzu başkalarına satmaktadırlar. Bağlarımız harap haldedir. Bizden yedi kişi *defterde* kayıtlı olan suyu *mir abla* birlikte satmanın caiz olmadığına dair yerel müftüden (*şeyhülislam*) bir fetva almıştır.” Diğerleri cevap verir: “Biz onların sırası olan suyu satmıyoruz.” Fakat mahkeme onların *fetva* ve *hüccetine* göre köyün kenarındaki bağları sulamak için gerekli olan suyun satılmasının *şer'* ve *kanuna* aykırı olduğuna karar verir. Bu satış durdurulmalıdır. Onlara eskiden olduğu gibi sıraları verilmelidir.³⁷

Kayseri ulemasının böyle davalara etkin bir şekilde katılımı *kanun* ve *rüsûm*un şeriat mahkemesinde kullanımının mutlak olarak kabul edilebilir olduğuna delalet etmektedir.

b. İmparatorluk Emirleri. *Kanun* ve *rüsûm* imparatorluk emirlerinde; gerek vergi toplama gibi genel emirlerde gerekse de sorunların giderilmesi için arzuhallere cevaben çıkarılan emirlerde yargısal davalara nispetle daha çok yer almıştır. Ayrıca imparatorluk emirlerinde “*şer'* ve *kanun*”un “hukuk”un bir tür paralel ikili manası

35 17 77-2 (2 Rebiülâhir 1023).

36 15 63-2 (23 Receb 1019).

37 15 64-2 (25 Receb 1019).

olarak kullanımına dikkate değer bir eğilim olduğu görülebilir. Şartlar gerektirirse bir ayırım yapılırdı; aksi halde “*şer‘ ve kanun*” bir bütün olarak hukuku gösterirdi.³⁸

Şeriat İslam hukukçularının ellerinde bin yıl boyunca Kur'an'dan, Hz. Peygamber'le ilişkili ananeden, muhtelif yerlerin yerel göreneklerinden ve sınırlı miktarda hukuki spekülasyondan geliştirilmiş, eklektik, rasyonalize bir hukuk geleneğiydi. Osmanlı kanunu sultanın doğrudan kendi yetkisiyle (*örf*) çıkarılmış hukuktu. Kadı bir Müslüman olarak şeriata, bir Osmanlı ve imparatorluk görevlisi olarak da kanuna sadakat borçluydu. Kayseri mahkemesinde ikisi arasında her hangi bir gerilim görünmemektedir.

Rüsûm bir vergi gelir kaynağı olarak zamanla kullanılmaz hale gelmiştir. Para enflasyonu ve madeni parada XVI. asrın son yirmi yılında başlayan taşşış *rüsûm*un çoğundan gelen gelirlerin değerini yok etmiştir. Zira onlardan gelen hasılat sabit kabul edilmiştir. Mesela bir bağdan akçenin değerinin ne denli düş-tüğüne bakılmaksızın sadece sabit bir miktar akçe alınabilirdi. *Rüsûm* gelirleri o zamanlar önemli ölçüde düşmüş ve Divân-ı Hümâyün ekseriyetle (kanun konusu olan ve imparatorluk isteklerine tabi olan) *avâriz* sistemine dayanarak yeni alımları yasallaştırmak zorunda kalmıştır. Tabii ki *rüsûm* yükümlülükleri toplanmaya devam etmiştir. Örfi su kullanım hakları, serbest geçiş hakları ve arazi kullanım hakları varlığını sürdürmüştür. Genel olarak ifade etmek gerekirse uzun zamandır bir şeyi yapmakta olduğunu ispatlayabilen her hangi bir kimse aynı şartlar altında o şeye devam etme imtiyazı talep edebilirdi. Nitekim bir takım seyyar zim-miler belli bir yerde bulunan bir pazarı tutma hususunda haklarını örf yönünden başarılı bir şekilde savunmuşlardır.³⁹

Kanun sadece emredildiği gibi uygulanabilirdi. Herkes *avâriz* öderdi. Madencililer madenlerle ilgili kanunları takip ederdi. Tımar sahipleri kendileriyle alakalı düzenlemeleri izlerdi. Kanun değişebilir ve takdiri (buna rağmen mesuliyetsiz değil) idi. Örneğin sultan köylülerin Celali veya diğer eşkıyaların korkusuyla terk ettikleri topraklara iadesi için üç yıllık bir süre emretmiş, kaçkın köylülerin köy-

38 Krş. Heyd, *Criminal Law*, s. 187: “Onların fetvalarının birçoğunda böyle kanun ve fermanlarla vazedilen düzenlemeler önemli ölçüde ‘meşru’ olarak isimlendirilir. Bundan başka Osmanlı resmi kullanımında şer‘an ‘şer‘ata göre’ terimi en geniş anlamda ‘meşru’ anlamını kazanmaya eğilimlidir. ... Dolayısıyla şeriat ve kanun (veya ‘örf) arasındaki ayırım gitgide artarak bulanıklaşmıştır.”

39 Kırkor v. Sadaka, Nivar (?) v. Simavun (?), Tekfur v. Sahak ve diğerleri hep beraber (*cemm-i gafır*) mahkemeye geldi: “Biz uzun süreden beri (*kadimü'l-eyyâmdan*) Büyük Çeşme'nin dükkânları (*dükkânlar*) önüne gelmiş bulunuyoruz; burada peynir, pamuk ve diğer şeyler satmaktayız. Müslümanlar şahitlik etsinler.” Vilayetin (*vilayet*) ayanları Seyyid Muharrem Efendi, Seyyid Rahimi Efendi, Emir Ahmed Çelebi ve diğerleri bu iddiayı tasdik etmektedir. Bu yüzden o yerdeki pazarı tutmaya devam etme izni verilmektedir. 15 87-1 (14 Ramazan, 1019). Bkz. Barkan, “Avâriz”, s. 13-19.

lerine döndürülebileceği on yıllık süreyi otuz yıla yükseltmiş ve on yıllık bir zamanasını süresi vaz etmiştir.

Öte yandan şeriat değişmez kabul ediliyordu ve bu yüzden sadece zamanın değiştirmesine bağlı olarak değişebilirdi. O çok dinli Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanların dini hukukuydu. Buna rağmen şeriat Kayseri mahkemesinde zimmilere temelde Müslümanlarla aynı şekilde uygulanmıştır. Oysa imparatorluğun başka yerlerinde bu uygulama çok sınırlı olabilmiştir. Bundan iki önemli sonuç hasıl olmuştur. Birincisi, şeriatın –namaz, oruç, zekat, vb.- kişiyi ilgilendiren unsurları hiçbir zaman mahkemenin hukuki mükellefiyetine tabi olmayıp insanların kendilerine bırakılmıştır. İkincisi, zimmiler hemen hemen aynı şartlar altında şeriate tabi olmuşlardır. Bu nedenle ara sıra zimmi bir erkek birden fazla eşe sahip olabilir veya beyan yoluyla boşanabilirdi. Dolayısıyla gerçekte Kayseri'de bütün insanlar için uygulanan tek bir hukuk vardı. Bu hukuk Müslümanlardan dar düşünceli veya tutucu taleplerde bulunmamış, Hıristiyanların şehrin ve bölgenin sosyal ve ekonomik düzeniyle bütünleşmesine imkân vermiştir.

Günümüz bilim insanları için şeriat ile kanun, örf ya da İslam tarihinin değişik zamanlarında yönetici yetkisini ifade eden terimler arasındaki gerilime işaret etmek alışılmış bir durumdur. XVII. yüzyılda Osmanlı mahkemeleri bu kronik problemin üstesinden gelmiş görünmektedir. Zira Osmanlılar kadıları bürokratik sisteme entegre etmede başarılı olmuşlar ve onlara bütün bir hukuk üzerinde geniş yetkiler vermişlerdir. Aynı zamanda onlar şeriatın geleneklerine olağanüstü saygı göstermişlerdir. Bu entegrasyonun en iyi kanıtı belli kanunları zikreden ve gerekçelendiren fetvaların bulunmasıdır.

Emine bt. Mehmed'in dava *vekili* olan İbrahim b. Alaeddin (isim okunaksız) köyünden Hoca Bali v. Andreyas'ın (zimmi) huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*). Anlaşmazlık köydeki 1 göz değirmenin (*değirmen*) yarısıyla ilgilidir. Hoca, kendisinin, babasının ve dedesinin elli yılı aşkın bir süredir onu elinde tuttuğunu söylemektedir: “Elimde bir *emrin* bu kadar çok zaman geçtikten sonra davaların dinlenmesini yasakladığına dair *fetva* vardır.” Bunun üzerine İbrahim men edilmektedir.⁴⁰

Taşkıncık mahallesinden Ahmed b. Minnet Boz Atlı mahallesinden Abdurrahim b. Mehmed'in huzurunda iddia etmektedir (*da'va*): “Benim babam otuz sene önce senin babana 30 *ak altun* borç (*karz*) vermiştir.” Abdurrahim *emre* göre on beş yıldan sonra bir davanın dinlenemeyeceğini öne sürmektedir: “Elimde bunu doğrulayan bir *fetva* vardır.” Ahmed *fetva* uyarınca men edilmektedir.⁴¹

40 25 8-2 (20 Muharrem 1034).

41 27 37-6 (12 Ramazan 1035). Krş. 27 50-1 (29 Ramazan 1035).

Fetva: Zeyd'in babası köyden taşınmış ve şehirde otuz yıldan daha fazla yaşamıştır. Orada her hangi bir vergi borcu bulunmakta mıdır? Hayır. Önceki köyde hiçbir mülke sahip değilse ve *mahallesinin* halkı ile birlikte vergi öderse köyüne her hangi bir vergi borcu bulunmadığına dair *emir* vardır. Seyyid İnaletullah.⁴²

Başka bir *fetva* imparatorluk *emriyle* olması hariç bir davanın (*da'va*) on beş yıl geçtikten sonra açılmayacağını ifade etmektedir.⁴³

Ömer b. Hasan, Yusuf b. Şeyh Ali ve Seydi Ali b. Abdullah; Hüseyinli mahallesinden Ali b. Seyfullah Ded'e'nin huzurunda iddia etmektedirler (*takrîr-i kelâm*): "Ali bizim köyde ve bizimle birlikte vergi öderdi. Şimdi o ayak diremektedir." Ali elli yıldır kendi *mahallesinde* yaşadığını, köyde hiç arazisi bulunmadığını ve vergilerini *mahallesinde* ödediğini söylemektedir: "Elimde bir *fetva* vardır." Davacılar şahit bulmak için üç gün mühlet verilmektedir. Fakat onlar bu konuda başarılı olamamaktadırlar. Ali onlarla birlikte asla vergi ödemediğine dair yemin etmektedir. *Fetvası* orada o kadar uzun süre yaşamadıysa kendisinden vergi talep edilemeyeceğini ifade etmektedir. Davacılar men edilmektedir.⁴⁴

Ulu Berengöz [Bürüngüz] köyünden Ömer Beşe b. Abdullah, Kara Bey v. (isim okunaksız) huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): "Ben sipahinin rızasıyla köyde belli bir tarlayı *tapu* ile aldım. Fakat Kara Bey müdahale etti. Onu geri istiyorum." Kara Bey sipahinin rızasıyla Tuğrul Bey'den onu 8 kuruş ve biraz mercimek karşılığında satın aldığını iddia etmektedir: "Elimde 1003 tarihli (31 yıl önce) bir *hüccet* vardır. O zamandan beri onu elimde tutmaktayım. Ömer'in onu benden alamayacağına dair bir *fetvam* vardır: Zeyd otuz yılı aşkın bir süre önce sipahinin rızasıyla arazi satın alsın Amr onu talep edebilir mi? Hayır."⁴⁵

Fetva: Zeyd yirmi yıldır şehirde yaşamış ve *mahalle* halkı gibi vergi ödemiştir. Köyündeki bütün mülkünden feragat etmiştir. Şimdi köyün halkı ondan vergi talep etmektedir. Bu olabilir mi? Hayır. İnaletullah.⁴⁶

6. YASAL SÜREÇ, İSPAT VE KANIT

a. Kayseri mahkemesi önüne getirilen bütün davaların muhakeme usulü şöyledir:⁴⁷ Dava (*da'va*, *takrîr-i kelâm*, *takrîr-i merâm*. "Ceza ve medeni" hukuk

42 27 230-2.

43 27 370-4.

44 25 24-5 (İselh [?] Sefer 1034).

45 25 89-1 (20 Cemaziyel [evvel?/âhir?] 1034).

46 25 147-3.

47 Heyd ve Schacht davaların muhakeme usulünü betimlemişlerdir. Bkz. Heyd, *Criminal Law*, "Yargılama", s. 235-258. Krş. Schacht, *Introduction*, 25. Başlık, "Usul Hukuku", muhtelif yerlerde ve Mandaville, "The Muslim Judiciary of Damascus", s. 67, 69 vd.

arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır.) özel şahıslar tarafından açılırdı.⁴⁸ Rutin ceza davalarında devletin (veya 'halk') *de jure* davacı olduğu Batı hukuku geleneğinin her hangi bir Osmanlı İslam muadili bulunmuyordu. Her hangi bir şikâyet başlatmanın sorumluluğu mağdurlara düşmekteydi.* Fakat dava başlatmak için gerekli olan yegane teşebbüs mahkemeye çıkmak ve şikâyette bulunmaktı. Kayseri mahkemesi genellikle davaları günlük olarak dinliyordu. Siciller mahkemenin düzenli duruşmaları mı bulunduğu yoksa sadece mahkeme huzuruna çıktıklarında mı insanları kabul ettiği hususunda hiçbir işaret vermezler. Fakat büyük bir suç işlendiğinde kadı veya *naibin* gecenin ortasında uyandırılması kesinlikle uygun görülürdü. Mahkemeye gitmek, kadın ve çocuklar yalnız başına olsalar bile hiçbir hukuki hazırlık veya danışma gerektirmiyordu.

Davacıların davalıların huzurunda resmi olarak dava açmaları XVII. yüzyıl Osmanlı hukuk sisteminin en temel ilkesi olmuş gibi görünmektedir. Davalı, davacı tarafından talep edildiğinde, genellikle yaptığı üzere gönüllü olarak mahkemeye gelmek zorundaydı. Bununla birlikte gerekli olursa zanlıyı mahkemeye celp etmek (*ihzar*) için muhtelif yollar vardı. *Muhzır*, *çukadar* veya mahkemenin başka bir görevlisi ya da davacının bizzat kendisi mahkemeden zanlının mahkemede hazır olmasını gerektiren bir emir (*mürâsele*) temin edebilirdi. Davada taraflardan birinin veya her ikisinin mahkemede kendilerini temsil edecek vekiller tayin etmesi mümkündü. Fakat o zaman kişi, vekilin yaptığı her şeyden yine sorumlu olmasına rağmen kişisel olarak duruşmaya katılamama riski ile karşı karşıya kalırdı. Bu nedenle vekiller davalarda sıklıkla kullanılmazdı. Davalı kaçmış veya uzak bir yerde bulunduğu için gaip ise ve vekil tayin etmeye güç yetiremiyor ya da isteksiz davranıyorsa mahkeme yine de davacının ifadesini dinleyebilirdi. Böyle bir duruşma her şekilde davalının hukuki haklarına hanel vermeden gerçekleşebilirdi. Davalı daha sonra ortaya çıkarsa suçlama onun huzurunda tekrarlanırdı. Davalıyı davacı ile yüzleştirmek XVII. yüzyıl Osmanlı hukukunun temel bir unsuruydu. Gerçi iki hak çatıştığı zaman davacının şikâyetinin alenen dinlenme hakkı önceliğe sahipti.⁴⁹

48 Emniyet görevlileri ve kadınların görgü şahidi oldukları cezai eylemlere ilişkin dava açtıkları çok az sayıda istisnai örnek bulunmaktadır.

* [Osmanlı uygulamasında cezai fiillere ilişkin şikâyet başlatma sorumluluğunun her durumda sadece mağdurlara düşmediği Batılı yazarlar tarafından yeterince anlaşılmamıştır. Sırf kul hakkını ihlal eden fiillerde uygulama genellikle böyle olmakla birlikte bütünüyle, çoğunlukla yada kısmen Allah hakkını ihlal eden fiillerde devletin yetkili birimleri "kamu" adına müdahale ederek failleri mahkemeye çıkarmışlardır. Belli suçlar için tayin edilen para cezaları cezai fiillerin "kamusal" takibini teşvik etmiştir.]

49 Krş. Heyd, *Criminal Law*, s. 243. "Davacı ve davalı hazır bulunmadıkça genelde hiçbir duruşma yapılamaz, hiçbir şahit dinlenmez ve kadı tarafından hiçbir hüküm verilmezdi." Fakat davalının uzun süre gaip olması halinde davacının iddiası er ya da geç kabul edilebilirdi.

Davalının huzurunda ilk şikâyet yapıldıktan sonra ithamlara karşı kendisini masum mu yoksa suçlu mu kabul ettiği sorulurdu.⁵⁰ Eğer kendisini suçlu kabul ederse (*ikrar*, iddiayı kabul etmek) dosya kapanır ve davacı lehine uygun emir verilirdi. Davalı masum olduğunu iddia ederse (*inkar*, iddiayı reddetmek) kanıt (*beyyine*) veya şahitler istenirdi (*istişhad*). Davacının suçlamalarını doğrulamak için şahit temin etme sorumluluğu vardı. Eğer suçlamalarını destekleyen iki adil görgü şahidi (*şuhûd*) temin ederse davası mahkeme tarafından onaylanır ve dosya kapanırdı. Eğer davalının evvelemlerde çağırmak istediği şahitleri varsa davacının kendisini suçladığı şeye aykırı olumlu bir beyanla inkarını sürdürmesi gerekirdi. Daha sonra davalıdan iddiası için bulduğu iki şahidi göstermesi istenecek ve bunu yaptığı zaman mahkeme davacının davasının kabul edilemez (*men'*, engelleme) olduğuna hükmedecekti.

Sadece şahit yoksa diğer ispat şekillerini kabul etmek lazım gelirdi. Davanın taraflarından biri o an yanında olmayan şahitler temin etmek için vakte ihtiyaç duyarsa mahkeme yargılamanın her hangi bir aşamasında kolaylıkla üç dünden on güne kadar mühlet (*mehl*) verirdi. Şahitlerin tanıklığı çoğu kez dış görünüşe göre kabul edilmiş görünmektedir. Fakat vaziyet açık olmadığında *ta'dil* ve *tezkiye* (şahitlerin soruşturulması) gerekli olabilirdi.⁵¹ Taraflardan birinin kabul edilebilir şahitlerinin bulunmaması durumunda mevcut her hangi bir yazılı kanıt kabul edilebilirdi.⁵²

Kayseri mahkemesi vergi defterleri (*tahrir defteri*, *cizye defteri*) veya imparatorluk emirleri gibi resmi Osmanlı hükümet belgelerine yönelik itirazları dinlemezdi. Mahkeme *hüccetleri* de dahil diğer yazılı kanıtların muhtevasına ise itiraz edilebilirdi. Fakat bu belgelere yönelik başarı ile sonuçlanmış itirazlara pek rastlanmamaktadır. Yani öyle görünüyor ki şahitler çok eskiden belgenin fiilen hazırlanmasına tanık olanlardan ziyade belgenin doğruluğunu onaylayan mahkeme "uzmanları" olabilirdi. Dolayısıyla yazılı kanıtın kabul edilmesi Kayseri mahkemesinde gerçek bir sorun meydana getirmemiştir.

50 Heyd, *Criminal Law*, s. 244 vd. Krş. Tyan, *Historie de l'Organisation Judiciaire*, s. 391.

51 Tyan buna şahitlerin dürüstlüğünün doğrulanması demekte, ancak bunun nasıl yapıldığını tam olarak göstermemektedir. *Historie de L'Organisation Judiciaire*, s. 238 vd.

52 İslam hukuku geleneksel olarak yazılı kanıt hususunda şüpheliydi. Tyan şöyle demektedir: [Fransızca] Yazı hukuk pratiği ve doktrini tarafından daima nahoş bir konu olarak görülmüştür. Prensipite o asla kendi başına yeterli kanıt oluşturabilen bir vasıta olarak kabul edilmemiştir. Hukukçular ona sadece ikincil bir vasıta olarak bakmışlardır. *Historie de L'Organisation Judiciaire*, s. 349 vd. Yazılı kanıt önemli olabilmesine rağmen içindükilerin ispatı şahitlerin tanıklığından ileri gelmiştir. Tyan bundan başka kadının imzası ve mührü bulunan bir dokümanın bile şahitlerle onaylanmadığı sürece hiçbir kanıt değeri taşımadığını söylemektedir.

Bir arazi ihtilafında mesela bir *hüccet* (mahkemeden alınan belge) yeterli kanıtı teşkil edebilirdi. Kadı veya naib tarafından imzalanmış ve tarihlenmiş *hüccet*, diğer taraf doğruluğuna itiraz etmediği sürece yeterli delil kabul edilirdi. Böyle itirazlar alışılmış bir temyiz yolu olmakla birlikte belgenin doğruluğunu tespit etme hususunda ehliyetli olan mahkeme personeli için nadir olarak başarılı sonuç meydana getiriyordu. Kadı onların belgenin doğruluğu hakkındaki kararını kabul etmekteydi. Bir olayın yetmiş beş yıl önce meydana geldiğini tespit eden bir belgenin tarihlendiği zamanda *hüccetin* üzerindeki isme sahip her hangi bir kadı bulunmamıştır.⁵³ Mahkeme kayıtları (tabii ki bütün arazi kayıtları dahil) dikkatli bir şekilde korunurdu. Mahkeme, talep edildiğinde onlara atıfta bulunabilirdi. Bir *hüccet* Kayseri mahkemesinde meydana getirilmişse, ki genellikle böyle olmuştur, özdeş bir sureti sicillere kaydedilmiş bulunurdu.

Sicillere hata karışabilirdi. Sicil resmi arazi kayıt defteri olmasına rağmen arazi kayıtları sistematik olmaktan ziyade mahkemenin bütün diğer işleriyle karışmış bir şekilde kronolojik olarak girilmiştir. Bir kimse uzun zamandır başka bir kişiye ait olan bir mülk üzerinde gerçekten meşru hakkının olduğunu düşünebilir ve hatasını paylaşan şahitler bile bulabilirdi. Böyle bir arazi kayıt sistemi, özellikle kargaşa ve hukuksuzluk zamanlarında bir çok insan köyünden taşındığında hileli arazi iddiaları tesis etmeyi muhtemelen kolaylaştırmıştır.

Diğer yazılı kanıtlar, mesela senetler daha sıkı kurallara tabi idi. Genellikle şahitler onların gerçekliğini onaylamak zorundaydı. Gerçi bu şahitler ekseriya asıl belgenin imzalanmasına görgü şahidi olamazlardı; belgelerin geçerliliğini bizatihi onaylayacak olanlar daha çok uzmanlardı. Mahkemeye sunulan yazılı belgelerin çoğu toprak sahipliği ve onunla ilgili meseleleri ihtiva ederdi. Bunların çoğu, onları kabul eden mahkemenin huzurunda kendi lehlerine olan bir tür sözlü tanıklıkla desteklenirdi. Onların tanıklıklarının hangi şartlarda kabul edildiğini ve bunun nasıl gerekçelendirildiğini anlamak çok zordur.

Resmi hükümet kayıtları istisnai bir durum arz ederdi. İkamet yerini (*mahalle* veya köy) ve sonraki vergi borcunu tespit etmek için kullanılan resmi kayıtlar (*defter-i cedid* yani en son *mufassal defter*) kanıt olarak talep edildiğinde mahkeme tarafından kesin surette kabul edilir ve her hangi bir itiraza konu olmazdı. Bu açıkça “*kanuna göre*” yapılırdı.

*Ebnâ-yı sipahiyândan İbrahim Bey, Çotin köyünden İsa b. İbrahim'in huzurunda iddia etmektedir (takrîr-i kelâm): "O benim reayamdan biridir. Fakat imam olduğunu iddia ederek vergileri (mahsûl) ödemeyi reddetmektedir. Ancak onun ismi sûret-i defterde bulunduğu ve muaf (mu'af) olarak kaydedilmediğinden dolayı İbrahim Bey'e vergileri ödemelidir."*⁵⁴

Niğde'de tımar sahibi olan İsmail Bey b. Ali, Hacı Nebi b. Hasan'ın huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): "O benim Köse Osmanlı köyünden reayamdır. Ondan vergi (*resm-i ra'iyet*) talep etmekteyim." Nebi otuz yıldan daha fazla bir zaman önce (isim atlanmış) *mahallede* doğduğunu ve büyüdüğünü söylemektedir. "Reaya olup olmadığını görmek için *sûret-i deftere* bakalım." İki şahit Nebi'nin tanıklığını tasdik etmektedir. Nebi'nin elinde bu şartlar altında reaya olmadığına dair bir *fetva* bulunmaktadır. İsmail men edilmektedir.⁵⁵

Halen Kayseri Sancak Beyi'nin *kaymakamı* olan Memi Ağa; Abraham, Tekfur, Yagob, Yivan (?), Tanrı Virdi ve Kayseri'den başkalarının huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): "Onlar (isim okunaksız) köyünden geldikleri için *kanun* uyarınca onlardan *kışlakçı resmi* talep etmekteyim." Onlar köyden geldiklerini fakat otuz yıldır yaşadıkları şehirde kayıtlı oldukları ve vergileri kendi *mahalle* halkıyla birlikte ödemekte olduklarını söylemektedirler. "Elimizde *sûret-i defter*, kimsenin bize müdahale etmemesi ya da *kışlakçı resmi* almaması gerektiği hususunda *emir* ve bir *fetva* vardır." *Sûret-i defter*, *emr-i hümayûn* ve *fetva* uyarınca Memi men edilmektedir.⁵⁶

Yeminler bir diğer önemli kanıt kategorisiydi. Bir çekişmenin her iki tarafı da şahit veya yazılı kanıt temin etme hususunda başarısız olursa o zaman her hangi biri diğerinden yemin (*yemîn billah*) talep edebilirdi. Görünüşe göre mahkeme bu prosedürü bizzat başlatmamış fakat bir ya da her iki tarafın talebiyle yeminleri kabul etmiştir. Davacının sanıktan masumiyet yemini talep etme hususunda öncelik hakkı vardı. Sanık yemin ederse kendini bütün şüphelerden tamamen akladı; kimi zaman olduğu gibi yeminden kaçınırsa (*nükkûl*) bu kaçınma kendisi aleyhinde kullanılmazdı. Davalı hakkaniyetle davacının yemin etmesini isteyebilirdi. Ancak bu davacının hiçbir kanıtı bulunmadığı durum için geçerliydi.⁵⁷

Bir tarafın elinde *fetva* varsa o taraf genellikle ilk ifadesinde mahkemeyi bu konuda bilgilendirirdi. Bununla birlikte kadı başta hiçbir tarafın şahit temin edemediği tespit edilmedikçe *fetvayı dikkate* almayı kabul etmezdi. *Fetvanın*

54 24 4-4 (29 Cemaziyelâhir 1032).

55 25 15-2 (12 Sefer 1034).

56 25 74-4 (26 Cemaziyevvel 1034).

57 Heyd yeminin şeriat tarafından gerekli görülmediği durumlarda kadınların "lüzumlu kabul ettikleri takdirde onu icra edebildiklerini" gözlemlemektedir. *Criminal Law*, s. 246.

mahkemeye okunmasından sonra kadı onun eldeki davaya tam olarak benzeyip benzemediğini belirlemek zorundaydı. Benzerlik tam değilse kadı fetvanın uygulanamaz olduğunu kaydeder ve kararını belirleyici olduğunu düşündüğü kanıtı dayanarak verirdi. Fetva eldeki davaya tam olarak benzeyorsa kadı hükmünü ona göre verir (*fetvâ-yı şerîfe mûcibince*) ve davayı sonuçlandırır.

İmparatorluk emri (*genellikle emr-i şerîf veya emr-i hümayûn*) fetva gibi çok fazla kullanılmıştır. Emir mesela bir köylünün (*re'âyâ*) başka bir yerde on yıl bulduktan sonra köyüne iade edilememesine ilişkin kanuna (veya bazen *şer'e*) atfı yaparsa o zaman reaya köyün dışında gerçekten on yıl yaşamış olduğunu kanıtlamalıydı ve mahkeme onun savunmasını emir uyarınca (*emr-i şerîf mûcibince*) destekleyecekti. O bunu şahitlerle, hukuki belgelerle veya diğer kayıtlarla ispat edebilirse mahkeme onu köye iade etmek isteyen tımar sahibini men edecekti. Fakat mesela emir sadece kadının davayı şeriata göre dinlemesini emrediyorsa veya emir davaya tam olarak uygulanabilir değilse uygun bir karar elde etmek için yeterli olmayacaktı.

b. Çekişmesiz meselelerde farklı bir prosedür takip edilmiştir. Bunlar Batılı hukuk geleneklerinde kesin surette cezai ve sivil hukuk davaları olarak nitelenebilecek olanların dışındaki ev veya arazi satımı, terekelerin rızaya dayalı olarak tasfiye edilmesi, vekil atama, borçların tescili ya da ödenmesi veya diğer pek çok iş meselesidir. Bu tür davalarda bir tarafa sadece diğerinin önünde durumu onaylaması (*ikrar*) söylenirdi. Mesela Mehmed, Ahmed'e bir ev sattığını ve ödemeyi tamamen aldığını ikrar etmektedir. Kasım, Hüsrev'e bir tarla sattığını ve ödemeyi bütünüyle aldığını ikrar etmektedir. Hasan terekeyi idare eden Ali'den miras payının tamamını aldığını ikrar etmektedir. Abdullah, Musa'nın kendisine ödemeyi tam olarak yaptığını ve bu nedenle başka bir hakkının bulunmadığının ikrar etmektedir. Bazen ikrar (*ikrar*) daha önceki davaya bir cevaptı fakat her durumda o her iki tarafın muvafakat edeceği geçerliliğe yapılan tanıklıktı. Bütün bu meselelerde prosedür aynıydı: Bir tarafın diğer taraf önündeki halis beyanı. Her iki taraf zaten anlaşma yaptıkları için her hangi bir beyan kuralı veya başka prosedür gerekli değildi. İkinci tarafın birinci tarafın beyanına cevap vermesine veya görüş bildirmesine bile gerek yoktu, gerçi bazen o birinci tarafın ifadesini onaylayacaktı (*tasdik*).

c. Özel fakat nadir olmayan bir durumda halk tarafından yapılan adli takibat kaidesine yakın bir muadil vardı fakat halk tarafından yapılan *de jure* adli takibata ilave olarak *de facto* idi. Bir köy veya *mahalle* halkı ya da en azından onların emsallerinden sicillerde bu şekilde tanımlanmış bir grup bazen kendi toplumlarının

üyelerine karşı veyahut da kişisel olarak hukuken mağdur olmadıkları suçlardan dolayı bir yabancıya karşı bile resmi cezai ya da ahlaki dava açmayı üstlenirdi. Mesela *mahalleden* bir kadının evine adam aldığı bilindiğinde ve onun herkesçe ahlaksız ve zevke aşırı düşkün biri olduğu telakki edildiğinde ya da bir kimsenin kendi köy halkı tarafından şöhretli bir eşkıya veya Celali olduğu kabul edildiği zaman dava bazen kimilerinin isimleri sicillerde “ve mahalle halkı” (*ehl-i mahalle veya ahali-i mahalle*) ifadesinden sonra kaydedilmiş olabilen bir grup tarafından açılırdı. Bütün diğer davalardaki gibi zanlı kendini savunma hakkına sahipti. Fakat bu davalarda böyle tanıklıkların ağırlığının mahkumiyete eşit olması sebebiyle zanlı genellikle savunma yapmazdı. Doğrusu böyle bir dava açıldığı zaman zanlı zaten genellikle kaçmış veya toplumu terk etmiş olurdu.

Huvant [Hunat] mahallesi halkı (*ahali*): “Beratı uyarınca kendisine dokuz akçe ödenen imamımız ve hocamız (*muallim*) Abdi Çelebi namaza (*nemaz*) hiç gelmemektedir. Bu nedenle toplumumuz perişan ve dağınık bir haldedir. Bu Mehmed Halife b. Yahya bizim imamımız ve hocamız olsun.” Böylelikle Mehmed, Abdi'nin yerine atanmaktadır.⁵⁸

Lütfullan b. Nimetullah, Mehmed b. Küçük, Veli b. Ali, İskender b. Hacı Ali b. Ahmed, Emir Ali Çelebi b. Hasan Bey, Hasan b. Süleyman, Şaban b. İsa, Recep b. (isim okunaksız) ve Sarımsaklı köyünden başkaları mahkemeye geldiler: “Ali Bey b. Mehmed Bey, Köstendil'in karısını köyümüzde vurdu. Kadın üç ay yatağa bağlı kaldıktan sonra öldü. Fail ayrıca İvan'ı da vurmıştır.”⁵⁹

Lala mahallesi halkı (*cemm-i gafır*): “Bu kadın birçok defalar uyarılmış olmasına rağmen yine *na mahrem* (şer'an yabancı) adamlarla şarap içmiştir. Onun kötü biri olduğu aşikârdır.” Evini satması ve kasabayı terk etmesi için kendisine on gün verildiğine dair mahkemeden izin alınmaktadır.⁶⁰

Kadı Ebü'l-Kasım Efendi b. Hacı Sefer şaki (*şâki*) Mahmud'un huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): “Bu şaki akşam namazı vakti çeşmeye kendilerini suyla temizlemeye gelen Müslümanlara ok atmıştır.” *Udûl-i Müslimin* Abdülkadir Efendi b. Hacı Abdülkerim ve Seyyid Muharrem Efendi b. Seyyid Ebussuud Efendi kadını doğrulamaktadır. Nitekim halk (*cemm-i gafır*) Mahmud'un bir Celali olduğunu ve Müslümanlara büyük zarar verdiğini söylemektedir.⁶¹

58 15 124-3 (15 Zilhicce 1019).

59 22 42-6 (29 Sefer 1031).

60 12 199-12 (6 Muharrem 1018).

61 15 94-4 (12 Şevval 1019).

İleri gelenler topluluğu (*a'yâns ve eşrâf*) Şah Mehmed b. (isim okunaksız) ve İbrahim b. Kılıç'ın Ali Gazioğlu isimli bir eşkıyanın *sekban*ları olmakla suçlamaktadır: “Maraş'tan Kayseri'ye kadar köylerin pek çoğu onların yüzünden haraptır. Pek çok Müslüman katledilmiştir. Çok sayıda yolcunun canına kıyılmış ve pek çok mülk yağmalanmıştır. Bu haydutlar öldürülmelidir. Onlar yol kesiciden başka bir şey değildir.” Onların adalete teslim edilmelerini emreden bir imparatorluk emri gelmiştir. Bu din ve devlet (*din ve devlet*) için muvafıktır. Onların tanıklığı (ileri gelenlerinki) kabul edilmiş ve adamların infaz edilmesi emredilmiştir.⁶²

Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen prosedür Kayseri sicillerindeki hukuki davaların özetlerinden çıkarılmıştır. Büyük ihtimalle o Kayseri'de birçok kadının takip ettiği olağan Osmanlı mahkeme prosedürüydü. Aynı prosedür Karaman, Isparta, Trabzon ve Amasya sicillerinde de gözlemlenebilir. Bazı kadınların sicilleri o kadar kısaltılmıştır ki onlar ya gelişigüzel ve neredeyse baştan savma prosedür ya da standardın çok altında kalan kayıtlar sunarlar. Aksine kanıt bulunmadığında bu durumu gelişigüzel uygulamadan ziyade özensiz kayıtlara bağlamak ve XVII. yüzyıl Osmanlı mahkeme prosedürünün oldukça standart hale gelmiş olduğunu varsaymak muhtemelen en iyisidir.

7. MAHKEME USULÜ HAKKINDA GÖZLEMLER

a. Uzlaştırma ve İcbar. Kayseri mahkemesinin en baskın özelliklerinden biri onun icbar yerine çok açık bir biçimde uzlaştırmayı tercih etmesidir. Azımsanmayacak sayıda şikâyet, bilhassa hiçbir tarafın kati delil getiremedikleri, *muslihûn*un yani mahkemedeki dürüst Müslümanların (kişi isimleri asla zikredilmediği için tam olarak bilmek imkânsız olmakla birlikte büyük bir olasılıkla *şuhudü'l-hal* olan insanlarla aynı profilden alınan kişilerin) araya girmesi ve şefaati ile karara bağlanırdı. Davanın tarafları karşılıklı kabul edilebilir şartlar üzerinde *sulh* olma (uyuşma) hususunda anlaşılır ve konuyla ilgili başka iddialara ilişkin tüm haklardan vazgeçerlerdi.

Sulh nihai hüküm ifade ederdi. Ömer'in kızları Ayşe ve Fatma merhum erkek kardeşleri Ahmed'den pamuk satın alımından kaynaklanan borç davasını yeniden açmaya çalışmışlardır. Borçlu kişi merhum Hacı Mustafa'dır. Kadınların elinde uygun bir *hüccet* vardır. Fakat Mustafa'nın oğlu Abdurrahman kadınların babasıyla 60 *guruş* karşılığında *sulh* yapmış olduklarına dair iddiasını destekleyen iki şahit bulmaya muvaffak olmuştur. Abdurrahman *sulh*un bozulamayacağına dair

bir fetva ibraz etmiş ve mahkeme onu kabul etmiştir. Daha önceki sulh anlaşmasının varlığı kanıtlandığından dolayı kadınların davası reddedilmiştir.⁶³

Sevindik, Darahor v. Ohan'ın huzurunda ikrar (*ikrar*) etmektedir: “Merhum babam 81 kırmızı altun ve 140 esedi *guruşu* ona emanet (*emanet*) bırakmıştı. Onları istediğimde *muslihûn* araya girdi ve 5800 akçe karşılığında *sulh* yapıldı.”⁶⁴

Lala mahallesinden Hacı Süleyman b. Osman kendi adına asaleten ve kız kardeşi Zülf için *vekil* olarak Mahmud b. Musa'nın huzurunda ikrar (*ikrar*) etmektedir: “Mahallede Hacı Hasan, Ebu Bekir, Muzaffer ve Abdî'nin bitişiğinde bir *tabhane*, *sofa* ve *muhavvata* vardır. Onları bizim mirasımız olarak talep ettiğimizde *muslihûn* araya girmiş etmiş ve 10 esedi *guruş* karşılığında *sulh* yapılmıştır.”⁶⁵

Kara Keçili mahallesinden İbrahim Beşe b. Abdullah, Hızır v. Arslan'ın huzurunda ikrar (*ikrar*) etmektedir: “Merhume annem mahallede Arzuman'a, İskender'e ve yolun iki tarafına bitişik *sofa*, *tabhane*, *şirahane*, *su kuyusu* ve *muhavvatası* bulunan bir ev, ayrıca Kayadibi nahiyesinde Migirdiçe, Kılıç'a, Köse'ye ve yola bitişik bir bağ ve yine ev eşyaları bırakmıştır. Annem Hatun Boladan gelen mirastaki payımı isteğimde *muslihûn* araya girmiş, bir örtü (*dülbend*) ve bir depo (*anbar*) karşılığında *sulh* yapılmıştır.”⁶⁶

Yovalı (?) [Yuvalı] köyünden Hidayetullah b. Abdüsselam Zamanto kazasının Köpekli köyünden Mehmed b. Kızır'ın önünde ikrar (*ikrar*) etmektedir: “İlk önce ondan kayıp atı talep ettim. Daha sonra 20 *guruş* istedim. *Muslihûn*un araya girmesi ile noksansız aldığım 15 *guruş* karşılığında *sulh* yapıldı.”⁶⁷

Hasbek mahallesinden Mümine bt. Hacı Mehmed, Ayşe bt. Ali'nin huzurunda iddia etmektedir (*takrîr-i kelâm*): “Ayşe mahalledeki arazimi işgal etmektedir.” Ayşe onun evvelce *sulh* yaptığını ve Mümine'ye 5 *guruş* ödediğini iddia etmektedir. Hacı Osman b. İne Hoca ve İbrahim b. Mehmed onu tasdik etmektedirler.⁶⁸

b. İnsanların şikâyetlerini dinlemeye hazır olma. Vaktiyle Konya'da yaşlı bir adam şer'î hukuk sisteminin yeni Batı hukuk sisteminden çok üstün olduğuna beni ikna etmeyi kendine vazife edinmişti. Bana üç neden göstermişti: Şeri-

63 Fetva: Hind, Amr'la birlikte merhum kızı Zeyneb'den gelen mirası alacaktır. [Hind] razı gelir ve [Amr'la] sulh yapar. Birkaç gün sonra sulhu tanımaz (*fesh-i sulh*). Bu olabilir mi? Hayır. Seyyid İnaletullah. 27 229-2. Heyd bu uygulamayı ceza yargılaması kapsamında tartışmaktadır. O sulhu “rıza anlaşma” ve *muslihi* “arabulucu” olarak isimlendirmektedir. *Criminal Law*, s. 247 vd.

64 27 5-5 (17 Receb 1035).

65 27 31-6 (6 Ramazan 1035).

66 27 42-4 (21 Ramazan 1035).

67 27 61-4 (13 Şevval 1035).

68 25 24-1 (27 Sefer 1034).

at mahkemesi, zuhur ettikleri vakit şikâyetleri dinlemeye hazır olmak için daima açık kalır, en azından ilgili insanlar için acil olan konularda günlerce ya da haftalarca süren cefalı bekleyişler asla gerektirmezdi. Şeriat mahkemesi kişinin hikâyesini, anlatana nazaran kabul edilemez olsa bile kıvrımadan ve tanımlanmış kalıba uydurmak için tahrif etmeden olduğu gibi dinlerdi. Şeriat mahkemesi halka, [imtiyazlı konumunun, otonomisinin ve nüfuzunun ortaya çıkarabileceği] yargısal kibir ve gurura kapılmaksızın daima halk olarak muamele ederdi. Onun bu ifadelerinin kendinin malumu olan erken XX. yüzyıl şeriat mahkemeleri ya da halihazırdaki Batılılaştırılmış mahkemeler hakkında geçerli olup olmadığını bilmiyorum. Fakat onun gözlemleri Kayseri'deki erken XVII. yüzyıl Osmanlı mahkemelerine kesinlikle muvafıktır.

Kayseri mahkemesi kararlarında önyargısız olmakla birlikte metotlarında kişiseldi. Batılı mahkemenin müthiş gayrişahsi hakiminin aksine kadı davacı ve davalı ile diyalog halindeydi. Hiç kimse avukatların etkili ve güzel sözlerinin arkasına gizlenmezdi. Her girişim önyargısız kararlar vermek için yapıldı. Fakat muhakeme usulünün temeli gayri şahsiliğe değil şahsiliğe dayanıyordu. Davacı ve davalı kadıya önceden hazırlanmış bir plana göre değil, kendi planlarına göre hitap ederlerdi. Kadının yegane görevi, davanın taraflarından ihtilaf konusu olan gerçeği ortaya çıkarmak ve şeriatı uygulamaktı. Mahkemenin açık ve şahsi olduğuna dair en güçlü kanıt çok sayıda insanın, bilhassa kadınlar, zimmiler ve köylülerin –önem-siz olsa bile- problemlerini mahkeme huzuruna getirme hususunda kendilerini özgür hissetmeleridir. Zayıf, bilgisiz ve dostu olmayanlar bile problemlerini sebat ve iyi niyetine güvenerek mahkemeye emniyetle getirebilmişlerdir.⁶⁹

69 Krş. Gibb ve Bowen, s. 121: “Böylelikle Müslüman hukukunun uygulanmasında bir samimiyet, büyük olsun küçük olsun her bir davanın toplumun menfaatine uygun olmasına yönelik bir ilgi var olmuştur. Bu durum Batılı ‘adalet’in gayri şahsiliğine bütünüyle zıt olup ahlaki amaç ve yaptırımlarıyla halkın ahlak duygusuna hitap etmekte ve genel olarak onu tatmin etmektedir.” Krş. Tyan, *Historie de l’Organization Judiciaire*, s. 394: [Fransızca] “Adli belagat İslam’da kesinlikle bilinmeyen edebi bir sanattır. . .” Krş. Heyd, *Criminal Law*, s. 244: “Kadı sicillerinde yansıtıldığı şekliyle Osmanlı ceza muhakeme usulü Müslüman dini hukukunun iyi bilinen kurallarına nazaran oldukça sade ve genel görünmektedir.” Mahkemede uygulandığı şekliyle adaletin niteliğini değerlendirmek için özellikle mahkemenin zayıf ve kolaylıkla ayrımcılığa tabi tutulabilen kişilerin problemlerini nasıl ele aldığına bakılabilir. Mesela bu bağlamda Kayseri kadınları, azınlıklar (zimmiler) ve kırsal köylüler akla gelmektedir. Mahkemenin Kayseri’deki kadınlar (*JESHO* 17 (1974) [“Woman in Early 17th Century Ottoman Judicial Records-the Sharia Court of Anatolian Kayseri”, sy. 18, 1975, s. 53-114] ve zimmiler (çıkacak olan *JESHO*) [“Zimmis (non-Muslims) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, sy. 21, 1978, 225-293.] tarafından kullanılmasına ilişkin daha önceki çalışmalar göstermiştir ki her iki gruptan çok sayıda kişi hukuki haklarını savunmak ve korumak için mahkemeyi başarılı bir şekilde kullanmıştır. Mahkemenin köylüler tarafından kullanılması konusunda elbette benzer bir çalışma yapılabilir. Bir diğer çalışma davanın taraflarını hakimlerle karşı karşıya bırakan mesleki avukat sınıfının yokluğuna odaklanmıştır. (*Studia Islamica*, sy. 42, 1975) [“The Office of Vekil (wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts”, s. 147-169]

SONUÇ

Bir mahkemede uygulanan adaletin kalitesini o mahkemenin kayıtlarına dayanarak değerlendirmek gizli tehlikelerden hali değildir. Bu araştırma için kullanılan hukuki kayıtlar, kadılara ödenen ücretler ya da mahkeme otoritesi tarafından uygulanan cezalar hakkında hiçbir bilgi sağlamamaktadır. Onlar genellikle ilgili bütün taraflar için sonuçları etraflıca açıklamaksızın hükümleri ima etmekten biraz fazlasını yapmaktadırlar. Kanunsuz olarak, haksız bir şekilde ya da rüşvetin etkisi altında hareket eden bir kadı tabii olarak mahkeme kayıtları arasında kendi kötü davranışına dair hiçbir kanıt bulunmadığından emin olmak için bazı tedbirler almış olabilirdi.

Ermeni hacı ve seyyah Polonyalı Simeon'un güvenilir tanıklığı, Kayseri'ye yeni gelmiş bir kadının Hıristiyanlara karşı adaletsiz (ya da müstebit –*zalim*) olduğunu, kiliselerde kandil yakılmasını ve ayrıca düğünlerde davul ve flüt çalınmasını yasakladığını beyan etmektedir.⁷⁰

Rüşvet ve yolsuzluk Osmanlı imparatorluğunun bu döneminde son derece yaygınlaşmış görünmektedir ve yargı sınıfı bundan topyekun kesinlikle kaçınmamıştır. Mustafa Ali (ö. 1600) pek çok çağdaşının yaptığı gibi kadıların rüşvetçiliğini amansızca eleştirmiştir.⁷¹ Filistin'de yerel kadı naiplerine karşı devamlı şikâyetler yapılmıştır.⁷² İncalık, yargısal da dahil bütün seviyelerdeki yolsuzluğun kanıtı olarak adaletnâmeleri işaret etmiştir.⁷³ Başka bir yerde kadının “seküler otoritenin sesi ve vekili olarak” anlaşıldığı görüşü takdim edilmektedir.⁷⁴ Heyd'in bizzat kendisi kadıların “artan yolsuzluğu” ve “rüşveti kabul etmeye istekli oluşları” hususunda ısrar etmektedir. Gerçi o muhtemelen “diğer memur ve resmi görevlilerin suiistimalden on kat fazla sorumlu olduklarını...” da düşünmekteydi.⁷⁵

İncelenen dönem boyunca her hangi bir Kayseri kadısına karşı resmi bir yolsuzluk suçlaması yapılmamıştır. Fakat Kayseri'deki mahkemede Kayseri sancağındaki Karahisar kazası kadısına karşı bir yolsuzluk iddiası ortaya atılmıştır. Kayseri müftüsü tarafından Dîvân-ı Hümâyun'a yazılan bir mektupla ilgili olarak Şubat 1611'de Kayseri kadısına ve Kayseri sancakbeyine bir imparatorluk fermanı gönderilmiştir. Mektup Karahisar köylüleri, kalesi ve kasaba halkı (*ahalisi*) tarafından önceki ka-

70 Polonyalı Simeon Seyahatnamesi, s. 160.

71 A. Tietze'nin Turcica'da çıkacak makalesine bakınız. [“The Poet As Critique of Society. A Sixteenth Century Ottoman Poem”, X/1, 1977, s. 120-160]

72 Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, s. 46.

73 Heyd, “Adaletnâmeler”, s. 49-145.

74 Tyan-Walsh, “Fatwa”, s. 866-867.

75 *Criminal Law*, s. 215, 214, 215.

dıları Mevlânâ Mustafa'nın zulmünden şikâyet konusunda Kayseri mahkemesine yapılmış kitlesel (*cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr*) bir başvuru ile ilgilidir. Halk zama-naşımı sürelerinin bitmesinden sonra şeriata aykırı (*hilâf-şer'*) olarak dava (*da'va*) dinleme, on yıldır ölü olan insanlardan *avâriz* vergisi toplanmasını talep etme ve pek çok bahane altında haksız yere para alma konularında onu suçlamıştır. Halk onun haksız yere aldığı paraları iade etmesini gerektirecek bir imparatorluk emri (*emr-i şerîf*) istemiştir. Bu detaylı şikâyete cevap olarak Dîvân-ı Hümâyün Mevlânâ Mustafa'nın şeriat mucibince soruşturulmak üzere mahkemeye celp edilmesini (*meclis-i şer'e ihzar idiüb bir def'a şer'ile görilub*) ve konu dilekçede (*arz*) ifade edildiği gibiyse, sabit olduktan sonra (*ba'de's-sübût*) şeriata aykırı olarak alınan paraların kadından geri alınması ve kimsenin araya girmesine izin verilmemesi gerektiğini emretmiştir. Sabık kadının bu meseleyi savsaklamasına izin verilmemelidir. Gerçi genel bir soruşturmaya (*umûm teftîş*) müsaade edilmemektedir (*memnû'*). Kayseri kadısı ve Kayseri sancak beyi şeriat ve kanuna aykırı olarak kimseye haksızca muamele etmemeleri hususunda uyarılmaktadır.⁷⁶ Şikâyetin sonucu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat mesele Kayseri'de elbette ciddiye alınmıştır. Kayseri'de istikrarlı bir adalet standardının uygulanmış olduğu ileri sürülebilir: Kadılar bazen bir yıldan daha az süren kısa dönemlerde hizmet etmişlerdir. Ancak yeni gelenler seleflerinin kötü davranışlarını deşifre etmemişlerdir. (Yine de bir kadının bir diğerinin hatasını kolayca bulamayacağı ihtimali tamamen bir kenara bırakılamaz.)

Adli sicilleri temel kaynak olarak kullanmış olan önceki çalışmaların aksine bu çalışma Karaman, Amasya ve Trabzon'la her hangi karşılaştırma olmaksızın Kayseri ile sınırlandırılmıştır. Kayseri'ye ait on bin davayı nispeten ardışık bir zaman sürecinde incelemek bir kimseye sadece mahkeme yargılama usulünü tasvir etme değil, ayrıca bu yargılama usulünün niteliğini değerlendirme teşebbüsünde bulunma hakkı da verir gibi görünmektedir. Diğer şehirlerden iki yüz elli kadar dava okumak resmi yargılama usulünün önemli noktalarını karşılaştırmaktan daha fazlasına hemen hiç temel oluşturmaz. Ankarâdaki kayıtları okuyup çalışırken görünüşteki basit yargılama usulünden ve birbiri ardınca göreve gelen Kayseri kadılarının istikrarlı uygulamalarından etkilenmişim. Kayıtların bizzat kendisinden çıkardığım kadarıyla XVII. yüzyıl mahkemesi adaletle hareket etme hususunda istikrarlı bir kararlılık göstermiştir. O zamandan beri söz konusu belgeler yeniden incelendiğinde, mahkeme uygulamaları belirli sosyo-ekonomik gruplar, pratikler ve problemlere ilişkin olarak çalışıldığında ve analiz edildiğinde benim önceki değerlendirmelerim tekrar tekrar tasdik edilmiştir.

Kaynakça

- Kayseri Şeriyeye Sicilleri: 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 23, 25 ve 27 numaralı kadı sicil defterleri (1014/1605-1035/1626).
- Akdağ, Mustafa, Celali İşyanları (1550-1603), Ankara 1963.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Avâız", İA, II, 13-19.
- Gib, HAR, Bowen, Harold, Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East: Islamic Society in the Eighteenth Century, I/2, London 1965.
- Jennings, C. Ronald, "Woman in Early 17th Century Ottoman Judicial Records –the Sharia Court of Anatolian Kayseri", Journal of the Economic and Social History of the Orient, sy. 18, 1975, s. 53-114.
- Jennings, C. Ronald, "Kadi, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri", Studia Islamica, sy. 48, 1978, s. 133-172.
- Heyd, Uriel, Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Ferman According to the Mühimme Defteri, London, 1960.
- Heyd, Uriel, "Kanun and Sharia in old Ottoman Criminal Law", Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities, III/1, Jerusalem 1967, s. 1-18.
- Heyd, Uriel, "Some Aspects of the Ottoman Fetva", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, c. XXXII/1, 1969, s. 35-56.
- Heyd, Uriel, Studies in old Ottoman Criminal Law, ed. V.L. Menage, Oxford 1973.
- İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler", Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II/3-4, 1965, 49-145.
- İnalcık, Halil, "Örf", İA, VIII, 480.
- Mandavaille, Jon Elliot, "The Muslim Judiciary of Damascus in the late Mamluk Period", (Doktora Tezi, 1969), Princeton Üniversitesi.
- Polonyalı Simeon Seyahatnamesi (1608-1619), trc. Hrand Andreasyan, İstanbul, 1964.
- Schacht, Joseph, An Introduction to Islamic Law, London, 1964.
- Tyan, Emile, Historie de l'Organization Judiciaire en Pays d'Islam, Leiden 1960.
- Tyan, Emile, J.R. Walsh, "Fetwa", EI², II, 866-867.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1965.